

In de schaduw van de Waringin
*Beschrijvingen van het leven van de familie
Veen in Nederlands-Indië, 1927-1946*

Anne Janse-Veen

Veen archief

In de schaduw van de Waringin

Beschrijvingen van het leven van de
familie Veen in
Nederlands-Indië

1927-1946

Anne Janse-Veen

Inhoud

Voorwoord	6
Inleiding	8
1927 – De reis en de aankomst in Batavia	12
1927 – De Tamarindelaan en de bediendes	15
1928 – Leven in een andere wereld	18
1929 – De luxe van het Indische leven	21
1930 – Moeilijke keuzes	29
De huiselijke bezigheden van mijn ouders	34
Een portret van mijn vader	36
1931 – Economische crisis in Nederland	47
1932 – Het jaar van mijn geboorte	48
Het huwelijk van mijn ouders	52
1932 – Kerst op Kasteel Hemelhoog	54
Een portret van mijn moeder	55
1933-1934 – Het verlof	60
Een klein portret van de zus van mijn vader, tante Eva	63
Paul blijft in Holland	66
Een portret van Paul	67
1934 – Terug naar Indië, Soerabaja	74
1935-juli 1937 – Malang	75
Een portret van Hans	95
Augustus 1937-1942 – Batavia	103
1940 – Tapos en de oorlog in Holland	105
1942 – Oorlog in de Archipel	108
1943-1945 – De interneringskampen	113
1945-1946 – De Bersiaptijd	131
1946 – Huiswaarts	136
Epiloog	137
Kaart van Java	140
Literatuurlijst	142
Woordenlijst	143

In het afgelopen jaar hebben Mathijs en ik samen alle vorige schrijfsels herzien. Daarna heeft Rob Laponder de correctie uitgevoerd en zijn fouten in spelling en stijl verbeterd. Dank aan Mathijs en Rob.

Voorwoord

Ter ere van mijn 75ste verjaardag wil ik jullie een klein familieboek aanbieden met verhalen die jullie nu of later zullen interesseren.

Ik heb de laatste jaren zevenhonderd brieven, twee dagboeken en andere knipsels van mijn ouders gelezen; voornamelijk afkomstig uit het toenmalige Nederlands-Indië. Mijn ouders schreven elke week een brief naar Holland tussen de jaren 1927-1940, totdat de oorlog in Nederland uitbrak.

De behoefte om met dit waardevolle materiaal van mijn ouders een boek te schrijven was groot, opdat deze bijzondere tijd voor mijn nageslacht bewaard zou blijven. Het gaf mij een intens gevoel van voldoening om mijn eigen waarnemingen, ervaringen en herinneringen te vermengen met die van mijn ouders. Het is een heel fijn schrijfwerk geweest, hoewel ik niet heb beseft dat het me zo vaak emotioneel zou aangrijpen. Ik waande me van tijd tot tijd helemaal weer in die jaren van mijn jeugd. Vandaar dat ik hoop dat jullie dit verhaal met openheid zullen lezen, een verhaal dat ook een deel is van jullie geschiedenis. Voor mij is de *waringin* (ficus benjamina) – een unieke en heilige Indonesische boom – een krachtig symbool. Uniek, zo heb ik mijn jeugd in Nederlands-Indië ervaren en dat deze jeugd door de kamptijd ook een schaduwkant kende, hoeft geen uitleg meer.

Lieve schatten, ik bied jullie dit boek met alle liefde aan en ik hoop dat jullie er plezier aan beleven

Mama, oma, Anne.
28 juli 2007

Inleiding

De voorouders

Er is een familieboek genaamd: *Een Friesch Koopmansgeslacht, het geslacht Veen* aan de hand waarvan ik een kort beeld wil schetsen van mijn voorouders:

In 1816 trouwde te Sneek Antonie Veen met Gerritje Schepel; zij zijn mijn over-grootouders. Van hun vierde zoon, Hendrik, die in 1846 met Helena Noteboom Adema trouwde, ontspruit mijn opa, Antonie Veen. Hij kwam uit een gezin met zeven broers en één zusje. Allen bleven in Sneek wonen, trouwden en kregen kinderen. Mijn moeder vertelde van een heerlijke jeugd die ze beleefde met al deze nichten en neven, die tevens haar vrienden waren. Zo lang ik me kan heugen, waren het nichten en neven (zelfs in Indië, waar veel Veens naartoe getrokken waren) met wie mijn ouders omgingen.

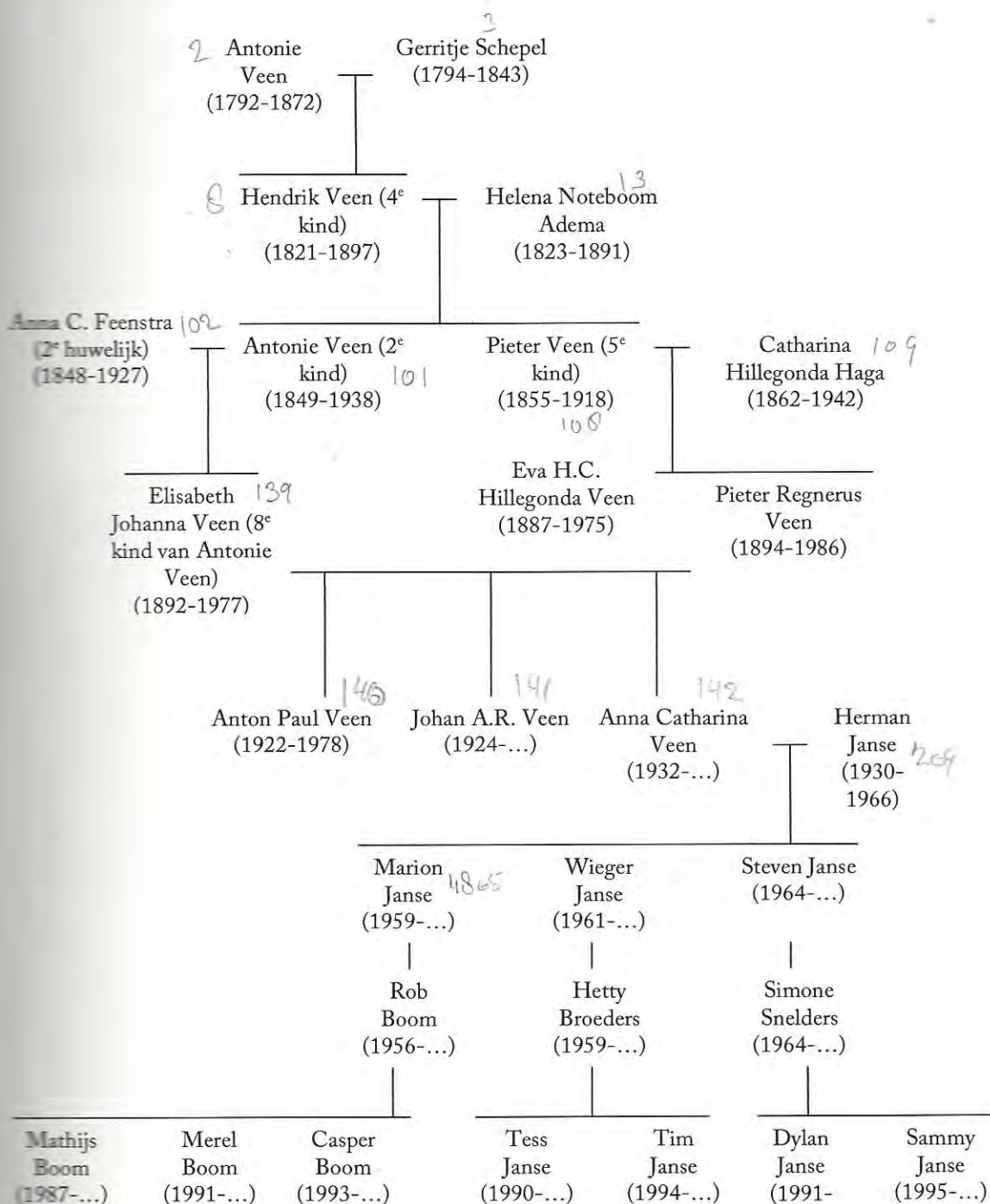
Hoewel mijn vader in Indië ook wel eens verzuchtte: 'Die Veens, het blijft een wonderlijk, eigenaardig en eigenzinnig volkje', hadden ze een sterke familieband. Antonie Veen had een turbulent familieleven. Hij trouwde twee keer en kreeg acht kinderen van wie drie op jonge leeftijd stierven. Zijn eerste vrouw stierf en liet hem achter met een twee maanden oude baby; dat was mijn oom Hendrik, die later naar Californië emigreerde. Bij zijn tweede vrouw Anna, toen 42 jaar, kreeg hij mijn moeder, die geboren werd op sinterklaasavond. Vijf jaar daarvoor was zijn eerste vrouw op sinterklaasavond overleden. Een rare toevalligheid. Pieter Veen, het vijfde kind van Hendrik, broer van mijn opa Antonie, trouwde met Anna Catharina Haga, uit de Friese familie Haga, ook woonachtig in Sneek. Zij zijn de ouders van mijn vader.

Mijn ouders trouwden op 20 juli 1920 in Sneek. Het huwelijk werd gevierd met de familie op een mooi zeiljacht genaamd Wilhelmina (dat nu in het Enkhuizer Museum ligt) met een feest en een dineetje waarbij de doperwten vanwege de wind over het Sneekmeer vlogen. Mijn moeder had geen bruidsjurk aan, maar een mantelpakje; zeer ongewoon en erg progressief. Ze waren op 7 maart 1920 al verloofd, wat mijn vader een belangrijker stap vond dan het huwelijk, zodat die datum tot in lengte van dagen gevierd werd en nog steeds in mijn geheugen gegrift staat.

Na zijn studie surnumerair der registratie en domeinen solliciteerde mijn vader expres in het katholieke Limburg om van de cultuur daar te proeven aangezien hij zelf doopsgezind was opgevoed. Mijn moeder, die al vier jaar voor de klas stond als lerares geschiedenis op de rijks-hbs in Groningen, vond dat een goed idee.

Ze gingen wonen in een groot herenhuis, geheel ingericht naar de stijl van toen: donkere art deco meubelen en Jugendstil lampen, maar ook met de meubeltjes die mijn moeder van haar eerste verdiende geld had gekocht. Het kantoor van vader was aan huis. Ze hadden een grote tuin achter met een moestuin, waarnaar moeder later in Indië als ze heimwee had, kon terugverlangen. Er was een dienstmeisje, Paulien 'goudwaard' voor dag en nacht, die mijn moeder, nu huisvrouw geworden, enorm hielp met haar nieuwe taak. Ze sprak vaak liefdevol over haar. In dit huis zijn mijn twee broers geboren.

Stamboom

Mijn vader aan zijn bureau in zijn kantoor aan huis. Hij was ontvanger van belastingen, zo heette dat toen.

Paulien, het dienstmeisje voor dag en nacht, in de keuken aan het koken. Zij had boven in het huis haar kamer. Achter de keuken zie je de eetkamer met de kinderstoel.

Mijn grootouders uit Sneek, Anna en Antonie Veen op bezoek in Weert.

Paul en Hans in de achtertuin van het huis in Weert

1927 – De reis en de aankomst in Batavia

Toen op een dag mijn vader geroepen werd door het ministerie van Koloniën en het aanbod kreeg om naar de Oost te gaan, was het voor hem meteen helemaal duidelijk. Hij had wel zin in een avontuur en vond de vooruitzichten in Holland niet zo rooskleurig. Ik denk dat mijn moeder mijn vader meer volgde dan dat het haar eigen keuze was. Ze vertrouwde helemaal op zijn beslissing, zoals ze wel vaker deed in haar verdere leven. Mijn vader schreef aan zijn moeder: *Mijn lieve Ma, ik ga U nu verlaten. Ik heb getekend voor de zeesoldaten.* Deze tekst was afkomstig uit een liedje van de in die tijd beroemde zanger en cabaretier Pisuise. Zijn moeder was blij voor hem. Zij hadden een heel goede band, zij was een warme intelligente vrouw die al die jaren enorm met het gezin meeleefde.

Mijn ouders Betsy en Piet Veen vertrokken in maart 1927 met S.S. Tambora. 'Een scheepje van zo'n 5600 ton' zoals mijn vader schreef. Mijn twee broers Paul en Hans, vijf en drie jaar oud, gingen mee. Iedereen vond het een bijzonder avontuur. Hoewel de vader van mijn moeder, een welgestelde groothandelaar in koloniale waren in Sneek, Anton Veen en Cathrien Haga de moeder van mijn vader, hen ondersteunden met hun nieuwe plan, was het toch een grote beslissing. Alles wat ze opgebouwd hadden in Weert, waar mijn vader ontvanger van de Belastingen was, lieten ze achter. In die vijf jaar hadden ze een sociaal leven opgebouwd met katholieke vrienden, wat voor protestantse Friezen in die tijd een bijzonderheid was.

De tegenstellingen protestant en katholiek waren toentertijd onoverbrugbaar en mijn vader is juist na die tijd in Weert vaak bang geweest voor de rijke macht der katholieken. In plaats van een zachtere houding te hebben ten opzichte van de katholieken was zijn standpunt verhard. Hij kocht niet in een katholieke zaak, dus niet in de katholieke Vroom en Dreesmann en wel in de joods/christelijke Bijenkorf. Als meisje snapte ik niets van deze strijd.

Terug naar S.S. Tambora. De reis was een bijzondere belevenis. Er werd enorm genoten van alle nieuwe indrukken. Uit een brief van mijn vader, die uitbundig schreef:

'Straks passeren we Europa's laatste grondgebied 'Creta'. Gistermorgen genoten we van de straat van Messina. We hadden de wacht gevraagd om te roepen als de Stromboli werkte, maar er was niets te zien geweest, hij schijnt nog maar zelden te werken. Een schitterend schouwspel wat zich daar voor ons voltrok. Interessant de nauwe doorvaart tusschen de aan weerzijden hoge bergen, aan den voet waarvan huizen aan beide zijden gemakkelijk te onderscheiden waren. Het laveren door de vrij nauwe en eerst verscholen ingang en de draaikolken (Scylla en Charybdis), die duidelijk in het water herkenbaar waren. Interessant de zeer historische plek, waar we over heen gingen.

En de zon, die juist over de Italiaanse bergen heen kwam schijnen en de hellingen daarvan nog in schaduw en nevel liet, speelde des te fonkelender op Sicilië's kust, liefelijk met groen begroeid en overdekt met tal van huisjes en dorpen, een groot verschil met de Spaansche rotsenkust. We voeren nog lange tijd langs het vaste land.

Aan boord is het nog wat wennen, we missen wat gezelligheid. Aan tafel is terstond de smoking ingevoerd en het gevoel van het 'grote gezin' komt nu natuurlijk niet meer terug. Als het nu wat warmer wordt, krijgen we 's avonds op het dek al gauw dansen of misschien een feestje. Nu is het althans nog zeer kil en winderig, hoewel we op de hoogte van Tanger varen. Wat voelen we ons bevoorrecht om dit mee te maken.'

Op 12 maart bevinden ze zich in de Rode Zee, waar vandaan hij schrijft:

'Wij zijn in de tropen en gevoelen ons puik en we zijn allen nu in tropen toilet, maar er is nog steeds een heerlijke frische zee wind, die het leven hier aan boord tot een waarlijk luilekkerland maakt: we worden ook verwend met heerlijk vanille of vruchtenijs (alles gratis).'

Aangekomen vangt het Indische leven aan. Mijn vader schrijft:

'Wat een heerlijkheid hier, en als een goed begin het halve werk is, zijn we al een heel eind over de helft heen! De eerste dagen waren mijn indrukken zo verrukt, wat is het hier fijn, wat is het hier mooi.'

Zondagmorgen om 10 uur meerden we aan de kade te Tandjong Priok, nadat we reeds lang tevoren de bergen van Java in de verte hadden zien oprijzen. Er waren zoveel kennissen en vrienden om ons te verwelkomen, zodat we in twee auto's naar hier tuften. We zijn nu gehuisvest in een paviljoen van het hotel-pension "Victoria" aan de Tanah Abang. Van hieruit kunnen we rustig naar een woning uit kijken, maar we maken geen haast, want het Maleis vormt nog wel een struikelblok. De warmte is als een lekkere zomerdag in Holland.'

Vlak nadat mijn ouders in Indië waren aangekomen kregen zij het bericht dat mijn oma Anna, op 69-jarige leeftijd aan haar astma was overleden. Ze had erg geleden onder het vertrek van het gezin en daarmee het verlies van haar kleinkinderen. Op 1 april trad mijn vader in tijdelijke dienst bij het departement van Financiën bij de afdeling Zegel en Overschrijving van het hoofdkantoor der Belastingen. Later zou hij ook les gaan geven aan kandidaat-notarissen, ook aan Indonesiërs en een studieboek schrijven dat nog tot in 1975 gebruikt werd. Ook door Paul Wery die na de oorlog als jurist in Indonesië aan studenten les gaf. Mijn vader werd beëdigd en ging meteen zeer enthousiast aan de slag onder leiding van de heer Maris die hij een prettig mens vond.

In het begin is de familie nog al eens ziek geweest, waarschijnlijk moesten ze wennen aan alle veranderingen en aan het warme, vochtige tropenklimaat. Vele weken van rust houden is niet uitzonderlijk; ongekend in onze tijd als het een gewone verkoudheid betreft.

Mijn moeder oefende haar beroep als lerares of onderwijzeres sinds haar huwelijk niet meer uit en heeft dat nooit meer gedaan. Zij bestuurdde het huishouden, verzorgde de sociale contacten, onderhield een uitgebreide correspondentie en organiseerde de logeerpartijen. Ze was echtgenote en moeder zoals we dat nu zeggen. Ze had haar carrière verlegd naar het huishouden en

moeder zijn. Haar intellectuele bagage gebruikte ze later wel voor haar studie van de *Christian Science*-beweging van Mary Baker Eddy. Het bestuderen van levensbeschouwelijke boeken bleef voor haar van groot belang.

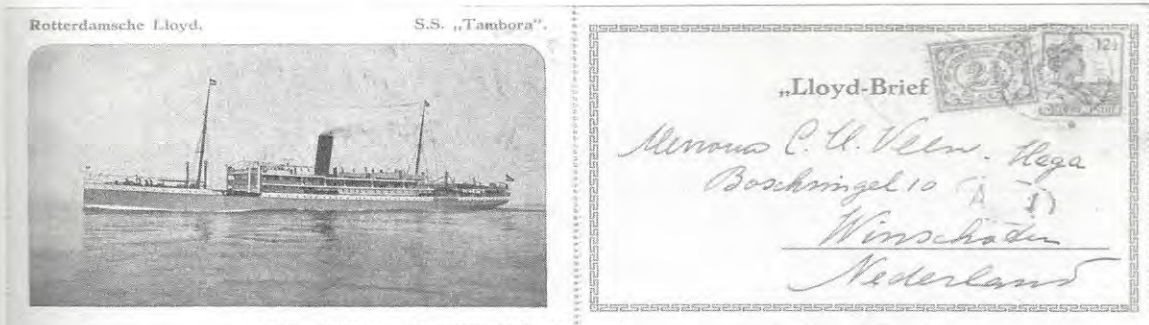
1927 – De Tamarindelaan en de bediendes

In Batavia logeerden ze eerst in een hotel, waarna ze een huurhuis in de Tamarindelaan 16 betrokken. Een echt Indisch huis met een open voorgalerij en achter een grote *belakang* (achtergalerij) voor de bediendes; ze waren dolgelukkig met het oude huis met een erf en oprijlaan. Ze waren vol animo bezig om in deze nieuwe tropische omgeving een leven op te bouwen, wat van alle partijen ook een grote aanpassing vergde.

Ze hadden vier bediendes. Een *djongos* (huisjongen) die de maaltijden en de thee verzorgde en daarnaast een algemene hulp in het huishouden was, netjes gekleed in een wit jasje en *topi* (hoofddeksel). De *djongos* stond van de bediendes het hoogst in aanzien. Er was een *kokkie* (keukenmeid) die op de *pasar* (markt) de boodschappen deed en de maaltijden bereidde. Een *baboe* (dienstmeisje) die voor de kinderen zorgde, de kleren waste en streek en ook het verstelwerk deed. Voor het echte naaiwerk kwam een *djaït* (naaister). De *baboe* paste soms op en zorgde dat er iets voor de kinderen te doen was. Toch gebeurde dat incidenteel. Mijn ouders wilden namelijk dat we een Europese opvoeding kregen. Ze waren bang dat we anders teveel zouden verindischen en bij terugkeer in Nederland geen aansluiting zouden kunnen vinden. En als laatste een *kebon* (tuinman), die de tuin verzorgde. Als het regende, zorgde de *kebon* ook voor het aanroepen op straat van een taxi voor mijn vader. Terwijl *toean* (meneer) droog op de voorgalerij kon zitten wachten.

Achter bij het huis, bij de *belakang*, hadden de bediendes hun eigen *goedangs* (opslagplaatsen), waar ze als ze niets te doen hadden op het stoepje ervoor, gehurkt, zachtjes met elkaar zaten te praten. Ik herinner me dat zachte gemurmel van hun praten als ik 's middags naar bed moest om te slapen. Het klonk mij heerlijk rustgevend en beschermend in de oren. In Nederland werd vaak smalend over de bediendes gepraat. In werkelijkheid moest de koloniale huisvrouw veel leren van de inlandse bevolking om een prettige relatie met haar bediendes te krijgen. Het was een huishouden dat niet meer te vergelijken was met het Hollandse, waar de welgestelde families een dienstmeisje intern hadden en eventueel een tuinman. Hoewel de bediendes iets vertrouwds, iets heel vanzelfsprekends voor mij uitstraalden, bleef het contact veraf. Ook voor mij, want het personeel verwisselde vaak, mede omdat we regelmatig moesten verhuizen. In mijn beleving heb ik door die afstand en mijn aard geen duidelijke band gelegd. Ik kan me herinneren dat ik op een keer water als grapje op baboes hoofd gooide en mijn vader mij uitlegde dat dit als enorm respectloos in hun cultuur werd ervaren, omdat het met hun geloof te maken had.

Een andere keer toen mijn ouders uitgingen, weet ik dat ik vroeg of *baboe* bij me wilde slapen - ze rook zo apart naar een sterke bloemengeur - maar zij verkoos om naast me op de grond op het slaapmatje te liggen. Dat voelde heel veilig. Ze giechelde als ze dan een Maleis slaapliedje voor me zong.

Boven: Een brief vanaf S.S. Tambora aan mijn oma Catharina.
 Uit deze brief is een aantal passages in de tekst opgenomen.

Boven: De inrichting is nogal Hollands. Een paar eigen spullen, de rest van de huisraad kochten ze bij venduties van andere Europeanen die naar het moederland teruggingen. Alles had een tijdelijk karakter.

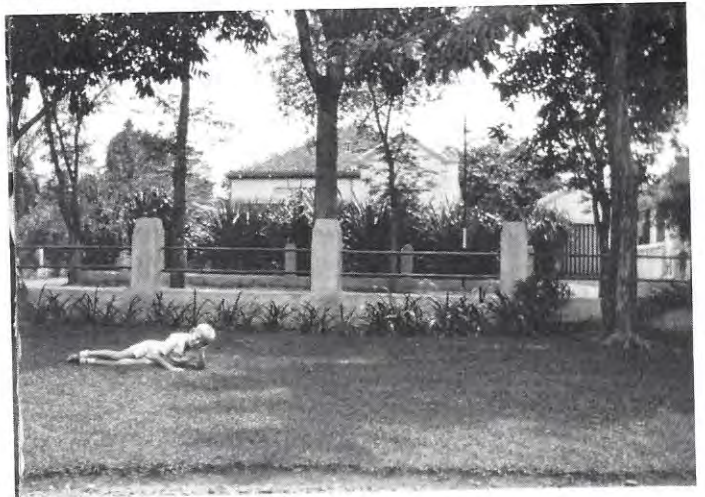
Rechts: De bediendes, van links naar rechts: De djait, de baboe, de kokkie en de djongos.

Boven en rechts:
Tamarindelaan 16,
Batavia.

Er waren wat bomen
gekapt en er was een tuin
met grasveld ingericht,
zodat de kinderen
speelruimte hadden en er
thee gedronken kon
worden in de zon.

Op de foto hiernaast moet het
ongeveer één uur zijn, want mijn vader
komt met de fiets de oprijlaan op, de
kebon komt aan lopen om de fiets weg
te zetten.

1928 – Leven in een andere wereld

Het was februari 1928 toen mijn vader gekeurd moest worden voor de militie, ofwel de Landstorm. Een summiere keuring was het, waarna hij geschikt werd verklaard voor de ongewapende dienst: de administratietroepen. Hij schreef hierover aan zijn moeder:

'Er zat weer eiwit in mijn urine. Is dat niet kostelijk? In Holland voor de militie afgekeurd voor een te groot hart, voor Indië goedgekeurd en drie keer goed gekeurd voor de levensverzekering, het is toch maar goed aangelegd! Dus als een geboren pennenlikker blijf ik dan maar kalm achter mijn bureau zitten, als ze aan het bakkeleien gaan.'

In die tijd kochten ze een grammofoon wat heel bijzonder was. Over en weer werd uitgebreid geschreven hoe werd genoten van de muziek van Mendelsohn en Mahler. Zelfs buren en vrienden kwamen meeluisteren. Zoals mensen later bij elkaar kwamen om een tv-programma te volgen op die ene tv in de buurt.

Ze stelden de grammofoon, die een heel groot bezit was, ver boven de radio, die volgens hen oppervlakkigheid in de hand werkte. Op een gegeven moment vroeg mijn oma of ze niet eens wat wanklanken konden laten horen, omdat ze vermoedde, dat ze haar die bespaarden. Vervolgens stuurde mijn vader haar een lijstje met de ongemakken van het Indische leven, dat was wel grappig:

'Dat Paul kinkhoest, maar volgens de dokter, dank zij hoogtezon voorlopig zonder noemenswaarde koorts is en Swaan [mijn moeders vriendin uit Holland op reis in Indië] vijfdaagsche (acclimatiekoorts) heeft waardoor zij niet naar Benkoelen kan..., dat de dagen zoo kort zijn..., dat drie jaar eigenlijk te kort is om van dit land te genieten, want dat het eerste jaar al om is. Dat Betsy naar haar zin teveel thuis zit en ik naar mijn zin te veel uit ben; dat ik naar Betsy's zin mijn werk zoo fijn vind; dat de zondag soms een beproeving lijkt en ik al weer naar de maandagmorgen verlang; dat de kinderen onze handen binden omdat baboe geen Paulien is; dat je hier geen mooie natuur in de buurt hebt om te fietsen of te wandelen of met kinderen in te spelen, waardoor vrije tijd hier maar een betrekkelijk genot is; dat je de bergen hier bij helder weer alleen op een afstand van 60 kilometer ziet; dat hier onlangs een aardbevingkje was en dat we dat niet voelden; dat de Krakatau maar niet wil barsten en wij dus nog geen aschregen hebben gezien. Maar nu is mijn lijstje toch heusch uitgeput.'

Mijn vader genoot merkbaar meer dan mijn moeder van leven in den vreemde. Zij moest zich aanpassen om een bevredigend leven te creëren met zinvolle bezigheden; ze hield niet van oppervlakkigheid. Ze was een kwetsbare, maar ook een sterke vrouw die wel hield van veel gezelligheid, maar niet warm kon lopen voor drinkfeesten of partijen. Ze was sociaal bewogen en bereid hulp te bieden en te praten met mensen die het moeilijk hadden. Ze had veel vriendinnen, aan wie ze veel tijd besteedde; ze schreef veel brieven en ons huis was een gastvrij onderkomen voor vele logés die hartelijk en warm werden ontvangen.

Mijn ouders deden veel met elkaar. Ze deelden alles en hadden een uitermate goed en liefdevol huwelijk. Zo voelden zij het, zo voelden wij het en zo zagen hun kennissen het. Samen verkenden ze het land. Ze gingen vaak op vakantie naar de bergen de koelte opzoeken, wandeltochten maken en eenmaal bezochten ze het eiland Bali, waarbij ze voor hedendaagse begrippen zeer primitief reisden. Zo gingen ze hun eerste kerstvakantie naar de bergen, samen met tante Swaan (over wie ik als peuter vroeg of ze dan wel heel goed kon zwemmen), mijn moeders grote vriendin, die op reis in Indië was. Op hun vakantie bezochten ze de theeonderneming boven Bandoeng, waar hun neef Hendrik Veen als administrateur werkte.¹ Uit een brief die mijn vader bij terugkomst van de vakantie schreef:

Wij zijn weer terug, beneden in Batavia, sedert Zaterdagmiddag 31 December omstreeks 6 uur en we hebben daarna vrijwel 24 uur op apegapen gelegen met open monden, snakkende naar zuurstof, alsof de heele atmosfeer ons plat zou drukken en met de verzuchting, hoe is menselijk leven in Weltevreden (Batavia) in hemelsnaam mogelijk.

Nu moet U wel beseffen, dat wij in één dag afzakten van een hoogte van 1400 meter tot de zeespiegel, wat in Europa zelden of nooit voorkomt, Pontresima is 1800 meter Schwarzwald 800 meter, meen ik. Dit plotselinge aanmerkelijke hoogteverschil is mede ook oorzaak geweest van de lichamelijke onaangenaamheden op den tocht naar boven, waarbij we zelfs, dankzij de fout van de chauffeur tot 2000 meter stegen. Boven gekomen bij Hendrik Veen, werd ik ziek en een dokter constateerde bronchitis en schreef me dropwater met aspirine voor.

Intussen bleek het echter, dat ondanks de hartelijke ontvangst en de talrijke bijzondere attenties ons de eerste dagen van ons verblijf bewezen, de invasie van de 5 gasten onzer gastheer een weinig te veel van zijn krachten vergde, hij liet ons duidelijker merken, dat wij hem te veel waren, zodat we maar besloten allen tegelijk zoo gauw mogelijk terug naar beneden te gaan. Ik zou U graag mondeling willen vertellen, wat een wonderlijk slag menschen toch die Veen's zijn, vooral het mannelijke soort.

En zo togen we, als Adam en Eva door den engel Gabriël met het vlammend zwaard uit het paradijs verdreef, weer in onze beproefde oude Buick naar beneden. Waar Johan [Hans] het weer tengevolge van het geslinger over het sterk kronkelend pad te kwaad kreeg, we steeds moesten stoppen. Overigens kwamen we zonder ongelukken in Bandoeng aan, waarna een lange en warme treinreis naar hier volgde. Paul was de flinkste van allen, had nergens last van, maar wij waren allen ziek zwak en misselijk. De djongos en de kebon werden met gejuich begroet en allen voelden we ons weer veilig thuis. Als het nu maar eens gaat regenen, dan is het niet zo drukkend warm meer. Ik moet bedrust houden, want ik blijf hoesten en smoorverkouden. Had je nu zoiets ooit gedacht, dat dit in Indië voor kwam?'

¹ Toevallig heeft deze tante Swaan op de Troelstralaan in Groningen gewoond, schuin tegenover waar Hetty en Wieger op dit moment wonen. Net zo verbazend is het, dat mijn moeder in 1917 in de Bleekersstraat heeft gewoond, waar Wieger en Hetty in 1991 woonden toen zij trouwden.

Vervolgens observeert mijn vader hoe Paul en Hans na deze vakantie voor het eerst naar de fröbelklas (kleuterklas) gaan:

Vandaag de kinderen weer naar school. Betsy bracht ze zelf en was toevallig een beetje laat, waardoor ze Paul naar de klas bracht, een klas met tafeltjes en stoeltjes, waar hij heel timide ging zitten, helemaal achteraan. Toen ging Betsy door met Johan naar diens klas te brengen, die al op de speelplaats aan het marcheren zou gaan, 2 rijen, een jongens- en een meisjes-rij, Johan moest voorop lopen, zeker omdat hij zo flink kan stappen, dan omdraaien een meisje een hand geven enz. En toen had je, zegt Betsy, dat verrukte parmantige snuit van het jong moeten zien, die thuis wat drenzerig en zeurderig van de warmte, plotseling al zijn verdriet was vergeten. Terug gaande kwam Betsy Paul's nieuwe juffrouw tegen, die vertelde dat Tom ook in de klas bij Paul kwam. En Tom, hoewel een flinke alleraardigste jongen, nu ook verlegen, schuift zoo dicht mogelijk tegen Paul aan, die dit een heerlijke steun vond. Kent U Tom niet? Als je vraagt wie Tom is aan Paul, dan kijkt hij je ongelovig aan, alsof hij denkt hoe kan je nu zoiets vragen en zegt dan met een aplomb, als ware het de gewoonste zaak van de wereld: "Tom"

Laatst stond ik met tengere Paul voor een speelgoed zaak te kijken en voor een andere vitrine staat forsche Tom met een ouder zusje. Als Paul ze in de gaten krijgt is alle aandacht opeens geconcentreerd op één punt, dan uit hij nog even zijn verrukking door mij in het oor te fluisteren: "Tom" en als Tom met zijn zusje verder slenteren langs de winkels, vergeet Paul absoluut al het mooie speelgoed en zijn vader en slentert als een bedelaarsjongetje op een 5 meter afstand in stille bewondering erachteraan. Kinderliefen kinderleed.'

Terwijl mijn vader nog steeds ziek thuis was, schreef hij het volgende:

"Maandagmorgen en alweer het goddelijkste weer van de wereld, geen zuchtje wind een blauwe hemel en mooi zonlicht twinkelend en schitterend door het frissche onverlepte groen der palmen rondom ons huisje. Ik geniet intens van deze rustige morgen uurtjes, Inlandsche en Chineesche kooplui lopen weer het erf op en af, om hun waar te verkopen, een gezicht waar we langzamerhand al aan gewend raken. Swaan geniet nog volop en ze kan zich nu al het heimwee voorstellen dat haar in het kikkerlandje weleens bevliegen zal.

Intussen lig ik in bed, geniet van het niets doen, het is een proces waar ik helemaal door heen moet, maar je ligt met haast niets aan geen last van dekens, die moeten worden ingestopt of van lakens die verformfaaid worden, geen last dat je neus bevroest, of dat je vingers handen of armen afvriezen, wanneer je die respectieve lichaamsdelen boven de dekens zou durven uitsteken, niets van dat alles. Een heerlijke gelijkmatige temperatuur, al laat die je meer transpireren dan je weleens lief is."

Zoals jullie lezen zijn er ook geestelijke en lichamelijke aanpassingsproblemen. Piet was drie weken ziek op bed met bronchitis en de rest van de familie is ook een tijdje ziek, maar iedereen knapte weer op. Ze moesten weken rust nemen in een tijdperk dat nog geen antibiotica kende.

1929 – De luxe van het Indische leven

Hans kreeg op zijn vijfde verjaardag een *kakatoe* (papagaai) en Paul een *bèbèk* (eend). Wanneer mijn vader aan zijn bureau zat te schrijven, zat de kakatoe vanaf zijn schouder de poezen die rond het bureau kropen, uit te dagen. En als Kaka vrolijk met zijn vleugels wapperde steeg de belangstelling van beide katten gevaarlijk. Daarnaast bevatte de menagerie een groot aquarium, gevuld met tropische vissen.

Met Pasen van dat jaar gingen ze naar Sindanglaya, naar een huisje van vrienden in de bergen boven Soekaboemi. Mijn vader maakte daar een tocht met zijn Natuurhistorische Vereniging naar de berg Gedeh. Hij schreef daarover:

'Mijn illusie van al die twee jaren, dat ik nu in Indië zit en sedert ik bij aankomst met de Tambora de Gedeh heb zien liggen, is nu in vervulling gegaan: ik heb gestaan aan het topje van dien 3000 meter hoogen berg, neerziende op de laagvlakten aan den voet tot aan de zee toe; een woord geweldig! Ik zal trachten er eenigszins regelmatig relaas te geven want er gebeuren op zoo'n tocht zooveel aardige dingen die wel leuk zijn om te worden vastgelegd en u zullen ze wel interesseren:

Goede vrijdag om 6'21 vertrok een gezelschap van 26 mensen, meest onbekenden, per sneltrein naar Buitenzorg, waar een 5 tal keurige auto's gereed stonden, om ons en onze bagage over den Poentjak pas (1400 meter over een van de uitlopers van de Gedeh) naar Sindanglaya te brengen (rit van 40 kilometer) deze pas is sedert een half jaar goed berijdbaar, omdat er een steile helling is weg genomen. In Buitenzorg regent het altijd, ook nu weer en we reden in een dichte mist naar boven, auto lichten aan, zodat we van het prachtige en van het schitterende uitzicht niets terechtkwam, maar bij de afdaling bij Sindanglaya, brak de zon door en met een verrukkelijke temperatuur. De leiding moest nog wat regelen, zodat ik even bij Bets en Noes en de kinderen aanging, die al enige dagen genoten van het buiten leven.

Allereerst de gezamenlijke wandeling naar de berg tuin Tjibodas, een dependance van de Buitenzorgse Plantentuin met een laboratorium, dat zijns gelijke in heel de tropen niet heeft en waar blijkens het gastenboek voortdurend geleerden uit de gehele wereld, vooral uit Europa onderzoekingen komen doen. Met een speciale vergunning mocht ons gezelschap slapen in de voor geleerden beschikbare "pasangrahan" van waaruit wij een schitterend uitzicht hadden.

De eerste wandeling was me niet geheel onbekend, het voederen van de 26 mensen op dit afgelegen punt was ook een bijzondere organisatie geweest. De keuken van Tjibodas was er niet op berekend, zodat het eten 3 keer per dag met koelies op bamboestokken naar boven werd gedragen (gepikoeld) vanuit Sindanglaya, 's avonds kwamen ze met fakkellijken aan wat een fantastisch gezicht was. Ook onze bagage was op dezelfde wijze naar boven gebracht, je staat helemaal versteld, hoe die mensen zulke zware vrachtes op hun blote schouders voortdragen, niet eens op 2 schouders als een juk. Vrachtes, die voor Europeanen vaak niet van den grond te tillen zijn; onbegrijpelijk. Voor al die bagage waren er 30 koelies met ons mee naar boven gekomen. De volgende morgen vertrokken 17 mensen verder de berg op, door het oerbosch. [Echt oerbosch bestaat op Java haast niet meer]. Wat wij te zien kregen was

een weelderige plantengroei zo mooi tot naar Kandang Badak, een plateau'tje tussen den tweelingtoppen Gedeh en Pangerango (2400 meter), het was een mooie doch voor ons beginnelingen een vermoeiende tocht, die van 8'30 tot 1 uur duurde, achter elkaar doorgelopen. We zagen geen bijzondere dieren, hier en daar ontdekten we een mooie bloem, maar waarin de dichte boom en struikengroei doorweven met de meest grillige lianen, veelal overtrokken met dikke lagen van het prachtigste mos, wel het imposantste was.

Op Kandang Badak staat een plaatijzeren huisje van het Gouvernement. Waarin we zouden overnachten, die dag gebruikten we om een tent op te zetten, uit te pakken en te eten, heerlijke nasi goreng. Ik sliep op een veldbed en we konden het moeilijk warm krijgen, we hebben de hele nacht niet veel geslapen.

De groep die naar de top wilde, waaronder ik, splitsen zich, en met zijn vieren vertrokken we bij de eerste schemer. We zij opgestaan en om half zeven onder leiding van een koelie richting de hoge krater top. Het was voorspeld een zware tocht, dus bereidden we ons er op voor. Hoe hoger hoe ijler, hoe venijniger een koude wind door het bosch blies, ons de natte regenwolken in het gezicht blazend.

Achter elkaar het slingerpad opklauterend, om de 25 stappen even rustend om op adem te komen, werd ons een blik gegund langs de loodrechte kraterwand in een ijzelingwekkende diepte, nog een kwartiertje loopen en alle plantengroei hield op en we stonden aan de top!! Tegen het laatste struikje nog wat beschutting zoekend tegen de vlijmend scherpe wind bekeken we de krater en daaroverheen het heele landschap aan onze voet, op 1800 meter was Sindanglaya te onderscheiden met zijn meertje en het buitenverblijf van den Gouverneur Generaal te Tjipanas, aan den anderen kant zagen we Soekaboemi en een ogenblik zelfs de zee. Het uitzicht was overweldigend, ik blijf het herhalen, onvergetelijk en de ontzaglijke grootte van het berg massief was wel intens voelbaar. Onze vreugde over het lukken van de tocht was zo groot, dat we besloten de kraterwand om te loopen, wat een heel eind om moest zijn, maar meer voldoening zou geven.

De rand waar je over heen loopt, bestaande uit gestolde lava en ander vulkanisch gesteente had over een afstand van een paar honderd meter slechts de minimale breedte van een smal voetpad zodat, we diep gebogen, bijna kruipend er overheen geloopt zijn, eensdeels bang voor duizelingen, andersdeels bang door een windvlaag eraf gewipt te worden, later werd het breder en daardoor vertrouwer, maar een sensatie zal die wandeling nog lange jaren blijven. Van stilstaan was op die kraterwand geen sprake vanwege die venijnige wind, die ons meer dan ons lief was aan het heerlijke Holland herinnerde. Vluchtig wezen we elkaar telkens op het uitzicht, wat het voor merkwaardigs bood. Na een tijdje dalen, kwam de plantengroei weer terug en slingerend door de nauwelijks begaanbaar moeilijk te vinden pad, kwamen we ten slotte in het kraterveld te recht, dat in tussen door een groote wolkenmassa slecht zichtbaar was, en waardoor opnieuw de ijzige wind speelde.

Vandaar af kwamen we langs een goed begaanbaar pad, sterk dalende om half tien 's avonds weer in Kandang Badak aan, waar we weer iedereen aantroffen. Ik ben ontzettend dankbaar dit te hebben mogen beleven.'

Vele nieuwe bergavonturen volgden. Toen ze in juni voor twee weken met vakantie naar Bandoeng gingen, logeerden ze in het huis van een vriendin dat uitzicht gaf op de berg Tangkoeban Prahoe waar mijn vader ook de krater van de actieve vulkaan Papandajan beklom. In de jaren die volgden beklom hij de Bromo, de Tangkoeban Prahoe, de Kloet, de Welirang en de Arjoeno, waarbij later ook Hans meerdere malen meeging. Te bedenken dat het tropische regenwoud vol met apen, slangen, bloedzuigers, wilde zwijnen en een enkele tijger zat. Later toen ik wel eens meeging met die wandelingen vond ik dat een ramp. Ik was bang, maar de andere familieleden genoten.

Mijn vader had voor de eerste drie jaar een contract getekend met de conditie, dat wanneer hij zou terugkeren naar Holland hij zijn salaris van 4.050 gulden per jaar zou mogen behouden. Deze optie speelde de eerste jaren een grote rol bij de keuze die mijn ouders moesten maken: terug naar Holland of nog twee keer een periode van zes jaar in Indië blijven in dienst van het gouvernement. Die beslissing lag hun heel zwaar, daar bleek dat Paul toch buitengewoon onderwijs nodig had dat niet in Indië aanwezig was. Mijn moeder schreef hierover: *"Moeten we dan ons jongske elf jaar bij vreemden achter laten, o, hadden we maar lieve familie waar hij terecht kon."*

Ze dachten er veel over na, waren vol zorg en staken overal hun licht op, omdat ze niet precies wisten met welke middelen ze Paul's schoolse belangstelling konden ontwikkelen. Ook wisten ze niet waar zijn plafond was. In die tijd was er nog heel weinig opvang voor deze kinderen. Een 'gesticht voor debielen' heette dat. Daar kon je als zwakbegaafd kind naar toe en daar wilden ze Paul niet naar toedoen. "Daar hoort hij toch niet thuis, hij kan toch beter met gewone kinderen om blijven gaan?" verzuchtte mijn vader.

Mijn ouders raakten steeds meer gewend aan het Europees-Indische leven, het lage tempo, de tropische hitte, de geuren, de uitbundige natuur met al zijn kleurrijke bloemen en planten. Het lopen over de smalle paadjes door de sawa's waar de inlandse boeren met de karbouwen de grond ploegden en hun groet beantwoordden met een *"slamat djalan, ke mana, toean, nonja?"* (Prettige wandeling, waar gaat u naar toe, meneer, mevrouw?). Het beklimmen van de vele blauwe bergen, de wandelingen door het regenwoud, de gewoontes en de feesten, de adat van de inheemsen die ze meer gingen begrijpen en het Maleis dat ze steeds beter beheersten. Kortom, ze beleefden het koloniale leven in al zijn glorie.

Mijn oudste broer Paul, zoals ik al hierboven beschreef, had moeite met leren. Iedere dag hielp mijn moeder hem daarbij wat haar veel inspanning kostte. Later kreeg hij geregeld hulp van een vriendin van mijn moeder, mevrouw Milius, de moeder van Pump. Daarna kreeg hij bij mevrouw Holleman, een andere kennis, bijles, waar hij de aandacht kreeg die hij heerlijk vond.

De zorgen om Paul bleven. Hij bleek heel ongelukkig op school te zijn, omdat hij helemaal niet mee kon komen. Uiteindelijk vonden mijn ouders een schooltje waar de juffrouw zo geduldig en begripvol met hem omging dat hij opbloeiende en zelfs niet meer nagelbeet. Dat was altijd een probleem geweest wanneer hij niet zo lekker in zijn vel zat. Ik schrijf wat uitgebreid over al deze perikelen omdat ik bemerk dat het mijzelf goed heeft gedaan om te lezen dat er met veel zorg en liefde

naar een goede oplossing voor Paul is gezocht. Ik kon namelijk niet begrijpen, dat Indischgasten hun kinderen - en zeker zo'n zorgenkind - zo jong in Holland konden achterlaten. In die tijd dat de kinderpsychologie nog weinig ontwikkeld was, was voor moeilijk lerende kinderen een gesticht de enige optie. Zo schreef mijn vader nog op 16 oktober 1936 aan zijn moeder over Paul's nagelbijten:

Ja, in het artikel werd er over geschreven, dat nagelbijten niet rechtstreeks en ook niet behoeft te worden bestreden. 't Komt er maar op aan, zoals Aag Milius terecht opmerkte, dat de innerlijke oorzaak wordt gevonden en weggenomen. Zoo is het natuurlijk ook met de handen in de zakken. En jullie verslag over de volgeladen vorken bij het eten, verheug ik mij ten zeerste omdat we ons nog te goed herinneren hoe moeizaam in zijn kleuterjaren het eten naar binnen ging. Intusschen dank voor de belangstelling aan onze jongen betoond; hij heeft deze zomer wel een heerlijke vakantie gehad.'

Wat mij in de brieven opvalt, is het vrije en gastvrije leven. Je krijgt het gevoel dat alles kan en mag. Er zijn veel logés, vaak vrienden, maar ook kennissen die Indië bezoeken als toerist. Er worden regelmatig etentjes georganiseerd, de Europese gemeenschap is één grote familie, waar je iederéén tante en oom noemt. Men helpt elkaar, zoals ik dat zelden meer in Holland heb ervaren. Ze zijn heel actief en gelukkig en voelen zich erg bevoorrecht en dankbaar. Mijn oma in Holland verzuchtte dan ook wel eens: "Ik geloof dat het leven daar alleen maar uit feestjes en vakanties bestaat."

Er zou een herdenking zijn van Jan Pieterszoon Coen, de omstreden grondlegger van Nederlands-Indië. Zie hier een staaltje van koloniaal beleven in wat mijn vader over deze herdenking schreef:

'Alles stond in het teken van de Coen-herdenking, de eerste dag 's avonds een kranslegging bij zijn standbeeld die we met wat burens, vanuit mijn kantoor op het Waterlooplein, gadesloegen ongeveer 50 kransen werden neergelegd, maar hevige ontstemming heerschte er over het feit dat de plechtigheid moest uitgaan van het Algemeen Nederlands Verbond en niet van de Regering; dat de G.G. 'toevallig' op reis was door Zuid Sumatra en dat hij vertegenwoordigd werd door een Vice-President van den Raad van Indië, dat geweigerd had om saluutschoten te geven, dat de regering twijfelde tusschen heel of halfstok vlaggen, besloten had in het geheel niet te vlaggen! Dat van de Inlandse bestuurszijde alle deelneming ontbrak, alle Javaanse Zelfbestuurders, ofschoon uitgenodigd, waren niet verschenen, ofschoon hun voorgangers bij de oprichting van het standbeeld in 1869 aanwezig waren.

De toestanden zijn wel aan het veranderen, de tegenstellingen aan het verscherpen. Maar het symbool van het Nederlandsch gezag door dat gezag zelve verloochend wordt is onvergeeflijk, a damned shame, zoals een buitenlander zich naast me uitliet. Het is om uit je vel te springen. Van particulieren gebouwen wapperden de vlaggen ter logenstraffing van het regerings defaitisme'

In een andere brief van eind 1929 schreef hij:

'Wat zegt U in Nederland van die razzia, die de politie gepasseerde Zondagmorgen over heel Indië gehouden heeft onder de leden van de 'Partij Nasional Indonesia'? Schitterend georganiseerd en voor iedereen volkomen onverwachts. De pers roemt het initiatief van de Regeering, dat werkelijk boven verwachting is. Maar wat zal het resultaat blijken te zijn?'

Wat een tijd... is er veel veranderd sindsdien? Het koloniale verleden wordt nu op een andere manier bekeken. Mijn ouders zijn later, na de kamptijd, over al deze zaken anders gaan denken. In de politionele acties die na de oorlog plaatsvonden, zagen zij weinig heil. Het ideaal om samen met de Indonesiërs Indië te besturen sprak hen aan, maar het verdwijnen van alle Nederlanders uit Indië hebben ze erg betreurd. Ze lazen opeens de boeken van Sjahir en andere lectuur. Sjahir deed verslag van de tijd, dat de Nederlanders de Nationalisten opsloten in het kamp Boven Digoel waar de malaria hevig tierde. Hierover waren zij zeer verontwaardigd. Op oudejaarsavond, bij de afsluiting van 1929 schreef mijn vader dit:

'Onder een heidensch geknal en gepoef, dat straks om 12 uur zijn hoogtepunt zal bereiken, wil ik toch vertellen, hoe dat hier met heel veel lawaai word gevierd. Ondertussen trachten Inlandsche muzikanten op afgedankte blaasinstrumenten de stemming nog wat te verhoogen. Ik vind het een eenig gedoe en de jongens verheugden

Mijn ouders en Hans in Sindanglaya 1929

Het huisje in Pengalengan 1930

Het J.P. Coengebouw waar mijn vaders kantoor zich bevond.

Het Waterlooplein waar mijn vader vanuit zijn kantoor op uitkeek.
De grote kerk staat er nog, het kantoor ook, al is het geheel
ingebouwd.

er zich ook reeds den geheelen dag op vanavond om zelf wat vuurwerk af te steken, een vuurwerkradje werd aan de boom gespijkerd, we staken vuurregens af, en op vele voorerven stonden hele families met kinderen met lichtfontein, gekleurde ballen, Bengaalsch licht en niet te vergeten een soort hevig knallende voetzoekers. Hans, die zich heel flink voelt om dat hij niet meer bang is zei uit de grond van zijn hart: 'hè, de leukste avond met zoveel lawaai, je kan je niet eens horen praten'.

Nog even schiet me een ander kinderverhaaltje van Paul me te binnen. Hij zat te peinzen en zei: "Toen ik nog bij God was..., O, God mag ik niet zeggen, hé, vader? Maar hoe ben ik dan naar beneden gekomen... is dat dan met een glijbaantje?" En Hans daarop: "Ja, God is een grote tovenaars, die alles ziet en die alles kan."

Volgens mij waren in Nederland nog geen jaarwisselingen met vuurwerk, want de betekenis van het verjagen van de boze geesten voor het komende jaar komt duidelijk uit een Aziatisch volksgeloof.

1930 – Moeilijke keuzes

'Tjonge, tjonge, wat een regen, na een abnormale droogte is het regenseizoen begonnen. Het was Zaterdag morgen een sport om op tijd op kantoor te komen. De djongos en de kebon stonden tevergeefs van zeven tot half negen op 2 punten van de straat een taxi op te pikken, in voortdurende wedijver met diverse collega's, die ook in den regen voor hun torens een taxi probeerde te bemachtigen. Op zo'n moment zijn die vervoermiddelen schaars.'

Steeds meer raakten ze gewend aan het leven in de tropen. Toch werd met regelmaat geschreven over de problemen die het met zich mee zou brengen, als ze besloten om nog zes jaar bij te tekenen. Vooral toen bleek dat Paul een speciale school nodig zou hebben. Ze staken overal hun licht op, tot zelfs bij instituten in Zwitserland. Toen ze met de ideeën van het antroposofische onderwijs in aanraking kwamen, raakten ze zo geïnteresseerd dat mijn vader op de Rotary een heel zinnige lezing¹ wijdde aan dit onderwerp. Hij vroeg op een gegeven moment zelfs aan zijn moeder:

'Hoe heb jij ons toch opgevoed zonder enige boeken, zoals van Lighart, en andere pedagogische geschriften, vertel daar eens wat over. Want wij praten er ook veel met vrienden over. En lezen allerlei boeken.'

Uiteindelijk waren er genoeg redenen om bij te tekenen voor een langer verblijf in Indië.

Het werk dat mijn vader zou krijgen was op zijn lijf geschreven. Hij zou een taak met een hogere verantwoordelijkheid krijgen en zou daarnaast ook lid worden van de notariële examencommissie, waar hij 's avonds veel werk aan had, maar dat hij erg leuk vond. Daarnaast waren de financiële vooruitzichten voor hen in Indië veel beter dan die in Nederland waar de economische crisis heerste en de werkeloosheid groot was. Daarbij zouden ze voor Paul een goede opleiding in Nederland kunnen betalen. Dat werd na veel overleg uiteindelijk de Vrije School in Den Haag. Bovendien was tante Eva, mijn vaders zus, ontslagen bij de H.B.S. in Winschoten waar ze les gaf. Door in Indië te blijven zouden ze zijn moeder en zus maandelijks wat kunnen toe stoppen. In 1930 schrijft mijn vader aan zijn moeder, die kennelijk vragen had over de zevenjarige Paul:

'Ja, ik schrijf daar maar niet te veel over, want het lijkt altijd zoo ernstig als je het zwart op wit schrijft en het lijkt zoo de absolute waarheid terwijl het oordeel toch zoo afhankelijk is van het oogenblik, waarop en de stemming waarin je het geeft. Ik geloof dat het geval het beste getypeerd wordt als je zegt dat hij lichamelijk en geestelijk zwak is en daardoor gauw vermoeid en nerveus en geprikkeld.

Wel is het heerlijk dat de acute ziekte processen zich bij hem weinig meer voor doen, maar als er eens een feestje is, een wat lange wandeling of andere buitenissigheidjes

¹ Ik heb deze lezing nog in mijn bezit voor geïnteresseerden.

dan is hij de eerste, die 's avonds naar zijn bed verlangt en zoo in slaap valt. Ook de spierkracht is beneden normaal. Ditzelfde schijnt zich aan zijn geest te openbaren. In frische heldere oogenblikken kan hij heusch heel gewoon zijn, maar een spoedige vermoeidheid openbaart zich, waarin elke geestelijke inspanning teveel is. En dit kun je ook in het spreken duidelijk waarnemen.'t Gevolg is dat ook het leeren op school natuurlijk bezwaren meebrengt. Wij willen er voorlopig het beste van hopen en zien hoe het gaat. Jammer is dat de omgang met speelkameraadjes hem vanzelfsprekend ook vermoeid en vaak enerveert, ofschoon die omgang juist zoo goed is om hem uit zijn isolement te trekken, waarin hij zich gaarne zou willen terug trekken. Toch hij kan heusch heel geanimeerd met andere kinderen meespelen en geniet hij daarom dan ook en is het leuk dat het vrije leven hier in Indië de kinderen belet om verlegen of schuw te zijn bij het zien van vreemde gezichten.'

Ze hebben het dan erg naar hun zin in Indië, zoals dit stukje illustreert:

'We genieten op het ogenblik erg van het Indisch bestaan en toen nu met de mail een paar brieven van verlofgangers ons bereikten, die de koestering van ons zonnetje en blauwe luchten misten, kon ik me dat levendig voorstellen, dat ik later nog eens hevig terug zal verlangen naar het leven hier met zijn schitterend zegen brengende zonlicht. Weet je hoe ze dat hier noemen? 'We voelen ons hier erg senang.' Voor een groot deel is dat wel te danken aan het feit, dat Betsy en van de weeromstuit ik ook, zoo geniet van de rijkdom van de vele nieuwe vrienden. Want vlotheid om met anderen om te gaan kan zelfs Indië mij niet leeren, trouwens menschen interesseren mij ook op verre na niet zooveel als Betsy en het soest mij altijd al veel te gauw. De voortdurende strijd is, dat we steeds anderen menschen spreken, terwijl Betsy volhoudt dat we avond aan avond alleen verlaten thuis zitten. Maar nu ze in het bestuur van haar geliefde Vivos (studenten vereeniging) zit komen er zeer vele vriendinnen erbij en ik geniet er van uit de tweede hand.'

Nu ze het besluit hebben genomen om bij te tekenen, gaan ze zich beter inrichten. Ze vragen uit Holland terugkerende vrienden hun tafelzilver, -kristal en damasten tafelkleden mee te nemen voor de vele etentjes die ze geven.

Vakanties waren net als hier hoogtepunten. Zo werd voor een maand een huisje in Pengalengan, voorbij de Poentjak, in de bergen gehuurd. Daar konden ze de bergen beklimmen. Zelfs de jongens stapten dapper mee, allebei geweldige wandelaars. Ook vrienden kwamen logeren. De dierbare tante Noes Fromberg en haar dochter Annie waren vaak aanwezig in onze vakantiehuusjes. Voor de huishouding gingen twee bediendes mee, met zijn tweeën was het ook voor hen gezellig. De bagage was dagen van tevoren met grote ijzeren hutkoffers opgestuurd. De reis zelf was, gezeten op harde banken in een oude stoomtrein, redelijk vermoeiend en aan het eind was je roetzwart.

Voor de familie thuis werden de vakanties uitvoerig beschreven, zoals deze wandeling in Pengalengan begin juni 1930:

'Op het einde van den regentijd is het groen hier ook veel frisscher dan anders en het was bij onze wandelingen in Pengalengan een prachtig gezicht. Heuvels en dalen, bergen en ravijnen overdekt te zien met één overvloedige vegetatie, waar tusschen door overal de bergbeekjes klaterden. 't Is daarbij wel jammer dat die tot baden of drinken uitlokkende beekjes steeds streng verboden waar zijn met het oog op het gevaar voor typhus of dysenterie, zoodat het een voortdurend oppassen is dat de jongens die met magnetische kracht tot het water worden aan getrokken er zoo min mogelijk mee in aanraking komen. Alleen als je zekerheid hebt, dat de beek niet door of langs een kampong geloopt heeft, wordt het water minder gevaarlijk maar in dit dicht bevolkte land heb je daaromtrent bijna nooit zekerheid. Eénmaal (op de Gedeh) heb ik nog maar eens water uit een beek gedronken: 't eischt wel veel beheersching in de warmte altijd van het water af te blijven, ofschoon tenslotte ook dit went. De kiekjes, die we boven genomen hebben zijn alle goed gelukt, zoodat ik hoop in de volgende week een paar te kunnen sturen (...) U krijgt er ook een goede indruk van ons 'landhuis' en het mooie uitzicht van daar uit op de bergen.

De kiekjes genomen in de "Kawah Wajang" d.w.z. het kraterveld van de berg Wajang geven ook een alleraardigst denkbeeld van hoe het daar kookt en stoomt! De jongens stonden even perplex van schrik toen ze uit het oerbosch komend plots voor die vlakke met kale steenen en stoomdampen stonden waar het kookte alsof een stoommaschine naast ons stond. We hebben lang geaarzeld of de kinderen de tocht zouden kunnen halen: 500 meter stijgen! Maar gelukkig ging het best. Met een auto tot aan den voet van den berg, daarna een voetpad door het kinabosch, waar het schitterend venusbaar en wolfsklauw als onkruid langs de weg groeide en later nog door oerbosch tot we plotseling bij het doel stonden. Om 12 uur waren we alweer thuis en 's middags rustten de jongens en wij heerlijk in ons gewone middagslaapje van de vermoeienissen uit.'

En zo is in de brieven te lezen waar ze heen reisden; vooral de bergtochten met de Natuur Historische Vereniging waren uitgesproken hoogtepunten. In juni 1930 maakte mijn vader met leden van de Natuur Historische Vereniging een bergtocht op de Salak. Zijn verslag:

'Toen ik met 16 andere leden van de Natuur Historische Vereniging in Buitenzorg was aangekomen pikte B[etsy?] mij daar op en in vijf auto's ging het naar een dorp aan den voet van den berg de Salak (bij helder weer zie je in Priok aankomende twee bergen achter Buitenzorg liggende, links de Gedeh en rechts de Salak.) Vandaar een wandeling van ruim een uur de berghelling op onder begunstiging van schitterend avondweer, waarbij de ondergaande zon prachtige lichteffecten te weeg bracht op het water van de talloze sawah's rondom.

Tegen donker kwamen we op 900 meter hoogte in een pasangrahan, een oud vervallen buitenhuis van de G.G. van Riemsdijk uit het laatst van de achttiende eeuw (ik vermoed dat het oorspronkelijk buitenhuis gesloopt is en vervangen door het h...

dat ons tot verblijf moest dienen). Er was een keurig zwembad met heerlijk frisch stroomend bergwater waar we nog even in onderdoken, daarna boterhammen gegeten die we mee hadden genomen, gebridget en daarna ter ruste.

De pasangrahan lag er schitterend op de rand van het oerwoud met uitzicht over de vlakte van Buitenzorg tot Batavia toe (één ogenblik hebben we de eilandjes in de baai van Batavia kunnen zien).

Zaterdag was het donker dreigend weer: van tijd tot tijd viel er een echt tropische bui, zoodat we van een wandeling, die we ter verkenning der omgeving hadden ondernomen, drijfnat thuiskwamen. Kunst-vliegwerk werd gebezigd om alles weer droog te hebben, wat ons vrij goed gelukte. Den verdere Zaterdag besteedden we met het genieten van de heerlijke temperatuur met zwemmen, bridgen, terwijl enkele dames een kokki trachten te dresseeren om een rijsttafel voor ons in orde te maken. 's Avonds aten we uit blikjes.

Den volgende morgen (Zondag) 6 uur reveil, inpakken, ontbijten en om 8 uur ging het gezelschap op stap: het doel was de berg op te klimmen tot het kraterveld (1400 m. hoog) en daarna aan de anderen kant weer af dalen, daar zouden de auto's op ons wachten.

De tocht wordt niet vaak gedaan want het pad is smal, meestal moeilijk begaanbaar, want het bestaat veelal slechts uit bedding van een smalle beek, waar je van steen tot steen verder moet springen, zoodat de tocht eigenlijk ook alleen in de drogen tijd, de oostmoesson, kan worden gedaan. De tegenwoordige oostmoesson is ongewoon nat zoodat we dan ook heel wat door modder gebaggerd hebben. Dat verhinderde echter niet dat we genoten van de mooie weelderige en voor mijn gevoel nog steeds zeer afwisselende vegetatie van het oerbosch.

Men noemt het oerbosch vaak ééntonig: het is groen en nog eens groen wat je ziet; uitzicht bestaat er niet, maar ik genoot toch intens van de schittering van het zonlicht door de boomen en palmen. Ook de meeste verscheidenheid in varens, de grote boomvarens, welker stammen je zoo vaak in de steenkool ziet afgedrukt waren er talrijk en mossen boeide.

Na vier uur klimmen waren we bij de stromende en borrelende krater, aten boterhammen en dronken melk uit blik; na de rust trokken we verder en waren na twee uur dalen door oerbosch en theeonderneming waarbij we van onder de wolken door een schitterend uitzicht hadden op de zon beschenen vlakte van den anderen kant van de berg, in de dessa Tjitahoe aangeland waarvan de auto's ons in een uurtje weer naar Buitenzorg terugbrachten. De laatste loodjes waren wel het zwaarst geweest: het dalen is op zich zelf lang geen gemakkelijk werk en bovendien beving je al meer en meer de warmte van de vlakte, waar we boven gelukkig helemaal geen last van hadden gehad. Het laatste stuk huppelde Betsy dan ook een beetje op haar bergstok voort, maar gelukkig bleken de teenen en hakken nog niet kapot, zoodat ze thuisgekomen na verfrissching en versterking door wat eten en drinken weer spoedig bij was. We zien met veel voldoening op het uitstapje terug en vonden het ook leuk om samen zoo'n tocht eens te kunnen maken. En voor een eerste bergtocht is het goede volbrengen voor Betsy een heele prestatie.

Zij had zich gelukkig met bergschoenen, wollen kousen en rijbroek goed gewapend en kon op die manier de verschillende hindernissen van omgevallen bomen gemakkelijk

nemen. Een goede uitrusting is ook hier het halve werk. Bewondering hebben wij altijd voor de koelies die, 17 in getal, op bloote voeten al onze koffers, veldbedden, jassen, tassen, kisten met levensmiddelen over dat bergpaadje over den berg heen hebben gedragen en het ons erg gemakkelijk maakten dat we niets, zelfs geen regenjas of rugzak zelf behoeften te dragen.

Moe en warm om zeven uur thuiskomende stonden de bedienden ons op te wachten, laadden de taxi af, die ons van het station bracht en toen we verfrischt aan de gedekte tafel gingen zitten had kokki een heerlijk maal van kalfsbiefstuk, gebakken aardappelen en sla klaar dat we ons best lieten smaken. Intusschen pakte baboe, die geheel eigener beweging zoo laat nog gebleven was, op eigen initiatief onze koffers uit, gooide het vuile goed in de wasch en hing het andere op, zoodat we in één loftuiting waren over ons bediendenstel. Dat is ook wel heel ideaal en in het bijzonder baboe is iemand, die Betsy wel goed zou willen beslaan.

Maar nu basta, onze groeten, Piet.'

Dan wil ik afsluiten met een klein verhaaltje dat de luxe van het leven in Indië mijns inziens goed typeert:

'U, vraagt moeke, belangstellend naar onze bedienden boven in Pengalengan. Maar dat is heusch geen probleem. We konden hier alleen maar onze kokkie mee nemen, omdat baboe beneden moest blijven om voor mij te zorgen die 14 dagen dat ik hier in Batavia alleen ben. Maar toen we met de auto volgeladen boven kwamen, zat al een baboe gejongkokt [(gehurkt)] langs de weg, een eind voor het huis op ons te wachten. Ze had voor ons gediend bij de mensen die juist vertrokken waren. Toch was in het huis al een tweede kokkie bezig om een rijsttafel in orde te maken, zoodat we direct konden aanvallen. Een ongelofelijke luxe, is dat niet ideaal? Ja, dat loopt op rolletjes, Bets geeft de boodschappen op en natuurlijk heb je weleens het gevoel dat ze met de inkopen je wat bestelen en daar moet je ook enigszins rekening mee houden, maar dat is niet onoverkomelijk.'

De huiselijke bezigheden van mijn ouders

Graag zou ik ook nog uitwijden over de hobby's van mijn ouders. Mijn moeder hield van breien en van het borduren van grote tafelkleden en kerstkleden. Ook onderhield ze een grote correspondentie met vriendinnen en familie. Ik zie mijn moeder dan ook voor me als een vrouw die heel vaak aan haar bureautje las en schreef of met een groot borduurwerk in de grote leunstoel bij de theetafel zat. Het ouderwetse idee van een moeder die op de veranda aan haar theetafel ons opwachtte. Een heerlijke herinnering is dat; ook mijn vader was bijzonder aan dit beeld gehecht. Dit ritueel heeft hij in zijn laatste jaren alleen, heel erg gemist; het ultieme, intieme rustpunt met zijn vrouw. En wat heb ik daar later zelf vaak aan willen beantwoorden, maar het was iets uit vervlogen tijden.

Mijn vader knutselde graag. Zo bouwde hij met een bouw pakket een poppenhuis voor mij en in de top van het dak figuurzaagde hij de naam Anna. Evenzo maakte hij nog een groter poppenhuis voor Marions verjaardag. Met Sinterklaas maakte hij zulke mooie surprises, dat we ze niet weggooiden en vaak mooier vonden dan het echte cadeau dat er in verstopt zat. Ook fotografie had zijn belangstelling; hij fotografeerde al vanaf jonge leeftijd, bezat een doka en ontwikkelde zijn eigen foto's. Toen het filmen voor amateurs mogelijk werd, maakte hij dit, ondanks de hoge kosten, al snel tot zijn hobby. Hij had er groot plezier in om op menig kinderpartijtje films te draaien. Zo gebeurde het dat hij op mijn zesde verjaardag de beroemde film over mij afdraaide, waarin ik als baby in de box op de pot zat en opeens met pot en al omviel en zonder een kik te geven, verwoede pogingen bleef doen om overeind te komen. Dit was een groot lachsucces bij de verjaarsvisite, maar ik heb me nog nooit zo geschaamd tegenover mijn bezoek.

Hij maakte die films en foto's zeer consequent: hij schreef een scenario waarna wij op zijn aanwijzingen moesten lopen, stappen, fietsen, vlag hijsen, etc. Ik vond het altijd een feest als we weer mochten acteren in zijn film. Ik voelde me een echte filmster. En wanneer hij ons op school of bij een officiële gebeurtenis filmde, was ik apetrots.

In de Tamarindelaan bouwde mijn vader een zeeaquarium uit een bouw pakket dat in de open vensterbank van de veranda stond. Met ingewikkelde beschrijvingen, maar heel gedetailleerd, verhaalde hij hoe het hem uiteindelijk gelukt was het geheel waterdicht te krijgen:

In mijn aquarium heb ik nieuwe aanwinst, van een kennis kreeg ik 20 vischjes in den vorm van onze stekelbaarsjes en dat stel amuseert er zich kostelijk in en maakt ook de planten niet zo stuk als de goudvisschen, die ik er om die reden uitgebaald heb. Het is een heel genot om die beesten te voederen en ze vechten allergeenoglijkst om elk brokje vleesch.

Het aquarium 'werkt' helemaal naar mijn zin, nog wat aardige waterplanten en dan begin ik ook nog eens met kikkerdril erin. Het is zo leuk, dat het aquarium het hele jaar buiten kan staan, in Holland is dat ondenkbaar.'

Hans herinnert zich dat het een prachtig groot aquarium was, waar mijn vader heel veel tijd in stopte en dat het gevuld was met bijzondere vissen waar hij lange tijd genietend naar kon zitten kijken. Tot op hoge leeftijd knutselde mijn vader door: een garage voor Steven en een pakhuis voor Wieger, een tent voor jullie allen met een genaaid doek van oma Bets. En altijd heeft hij mij geholpen als klusjesman. De jongens hebben het dus niet van een vreemde.

Een portret van mijn vader

Als een schriele, roodharige baby werd hij geboren, Pieter Regnerus Veen. Later had hij een kop vol rode krullen, doch nooit werd hij uitgescholden voor bijvoorbeeld: vuurtoren of voor oranje peen, terwijl dat in die tijd heel gewoon was. Op school was hij zo'n rustig en ijverig, nieuwsgierig en leergierig kind, dat je het een stille, eigenwijze wijsneus zou kunnen vinden, ware het niet dat hij al vroeg een enorme bescheidenheid aan de dag legde.

Hoewel hij geen boezemvrienden had, werd hij elk jaar weer gekozen als klassenvertegenwoordiger. Later richtte hij, samen met twee klasgenoten, zelfs de Arnhemse gymnasiastebond¹ op waar hij de eerste voorzitter van werd. Tot zijn dood werd hij bij elk lustrumjaar van zijn gymnasium uitgenodigd voor een speech, wat hij altijd graag deed. Het voordragen, zowel thuis als op de vele openbare bijeenkomsten, kostte hem geen moeite. Het gaf hem zo te zien zelfs een zeer bevredigend gevoel. Deze speeches vormden een traditioneel ritueel.

Alle feestdagen werden bij ons thuis met de nodige rituelen gevierd. Een gevleugelde uitspraak van mijn vader was: 'Laat het leven sober zijn, maar rijk aan feesten'. Van elke bijzondere gelegenheid maakte mijn vader met een speech, een gedicht, een ABC of een andere creatief idee, een feest. Hier kon hij zelf ook erg van genieten. Als tiener had ik hier een soort schaamte voor en dacht: 'O, jee, daar komt hij weer met een plechtige toespraak. En wat doe ik nu zelf?' Hij vroeg zich niet af of het goed was of niet, hij had het zo willen zeggen en daar was geen discussie voor nodig.

In zijn laatste schooljaar had hij een vriendin, Heleen. Het balboekje bevat precies de dansen met haar, die hoorden bij een jonge vaste relatie. Door grote financiële problemen in het gezin kon hij niet aan een universiteit gaan studeren, zodat er besloten werd dat rijkere familieleden van de kant van zijn moeder, zijn studie notarieel recht met een specialisatie in de belastingen, zouden financieren. Dit hield in, dat hij als zeventienjarige jongen eenzaam op zijn kamer zat te ploeteren om met behulp van particuliere lessen in recordtijd zijn examen met goed gevolg te kunnen afleggen. Elke maand werd een brief naar de gefortuneerde ooms gestuurd om zijn goede vorderingen te rapporteren. Zo ontstond al vroeg een voedingsbodemp voor een zeer eigenzinnig filosofisch gedachtegoed. In de stilte van zijn studeerkamer kwamen er boeken van Tagore, Multatuli, Kant en Steiner binnenvallen, maar ook de bijbel werd nauwkeurig bestudeerd. Hij heeft vele schriften vol geschreven met uittreksels van deze boeken. Alles met een inktpen en in een keurig gelijkmatig handschrift.

Hij was avontuurlijk, enorm in het leven geïnteresseerd, een harde, betrouwbare werker die tijdens zijn leven stap voor stap promotie maakte; meer door zijn zeer punctuele aard, dan door een vorm van streberigheid. Een gezaghebbende vader, maar ook emotioneel afstandelijk. Zo stond hij bijvoorbeeld niet graag in het middelpunt. Hij heette zeer bescheiden te zijn en zo heb ik dat ook altijd gevoeld. Hij was heel geduldig, maar hield niet van gezeur, was redelijk en kritisch, met

¹ Deze bond bestaat tot op heden nog steeds.

duidelijke standpunten. Hij had uitgesproken meningen waar je hem niet gauw van afbracht. Ik heb heel veel met hem gedebatteerd, maar hij was zelden te overtuigen.

Nog tot op hoge leeftijd was hij geïnteresseerd in religie, gedichten, literatuur en geschiedenis. Zijn boekenkast getuigde van een persoon die een brede belangstelling had en het gebeurde regelmatig dat hij tijdens een gesprek opstond en naar zijn boekenkast liep om het één en ander precies op te zoeken en het nauwkeurig toe te lichten. Hij hoefde niet in militaire dienst. Hij was afgekeurd omdat hij een te groot hart had. Hij opperde zelf dat hij nooit geleerd had echte mannenvriendschappen te smeden, omdat hij nooit in gemeenschappen als leger of studentenverenigingen verkeerdd had, maar door jarenlange oefening kon hij varen op eigen kracht. In de manneninternerskampen heeft hij getoond een flexibel en aimabel persoon te kunnen zijn, hoewel hij aan de kampen geen speciale vrienden heeft overgehouden.

Met zijn zus had hij geen bijzonder hechte band, terwijl hij met zijn moeder Cathrien, een heel sterke band had. Met zijn vader Pieter, die maagpatiënt was en veel het bed moest houden, heeft hij een zeer schimmige relatie gehad.

Zijn ouders hadden geen goed huwelijk. Gedwongen door financiële problemen had zijn moeder van het huis een pension gemaakt om bij te verdienen. Op het moment dat de kinderen uit huis gingen, zijn zij uit elkaar gegaan en is zijn vader in Dokkum gaan wonen. Toen mijn vader onderstaande brief aan zijn vader stuurde, was hij 22 jaar en al kandidaat-notaris. Hij studeerde vanaf zijn zeventiende en hier moest hij nog een half jaar.

Lieve Pa,

Amersfoort 17 December 1916

Hoewel het niet schrijven me iederen dag bezwaarde, kon ik er toch niet toe komen om de pen op papier te zetten. Nu, ik echter vandaag, Zondag nog al fortuinlijk gewerkt heb (wat me hier in Amersfoort nog nooit is overkomen) wil ik er nu terstond toch even voor zitten. Na de loop van den volgenden week komt er toch óók niets van, want ik had me een taak gesteld om voor Kerstmis af te doen en daar ben ik nu de laatste tijd ijverig mee bezig, ofschoon hij op geen enden na afkomt. En dan te denken dat alweer het Nieuwe Jaar begint, Januari, Februari, Maart, April, Mei, - examen? O, wat vliegt de tijd! Dolgraag zou ik nog weer eens één á twee maanden terug willen om wat bij te kunnen werken, want er is nog o, zooveel te leren.

Wel wat scherp schijnt U, wanneer U vraagt of de drukte me ook verhindert met Kerstmis hier weg te gaan. Want ik mag me nu als met een heilig vuur een betere zaak waardig bezield voelen, of later nog door een grijnzend examenspook achtervolgd, om nog op dagen te werken, waarop het "officieel" geoorloofd is te luieren, zoo ver ben ik nog niet.

*En dan vooral zou ik Kerstmis niet graag in wettenstudie verdoen. Ik ga dus, dank zij de gastvrijheid van mevr. Berhuijs van 23 - 2 Jan. naar Velp en ben dan meteen weer eens in Arnhem, wat me ook wel weer aanlokt. De eerste maal als "een persoonlijkheid" als kandidaat-notaris, de stad, die me geboren zag worden en als onnozel kind gekend heeft. Tempora mutantur, nos et mitamur illis. Kent U U-
Latijn nog? Ja, dat kandidaat-notarisschap, daar verheug ik me nog steeds op, ied-*

maal dat ik er aan denk—glijdt er een glimlach over mijn gezicht: candidaat-notaris, het onbereikbare bereikt. En vooral het onverwachtsche, het verrassende, doet er me nog meer van genieten, meer dan één van de vorige examens, die ik moest halen, die me bij mislukken geneukt zouden hebben.

Nu ik dit onderwerp toch bespreek, wil ik U verzoeken, als het voor U hetzelfde is om het 'cand.not.' van de brieven enz. er af te laten, omdat ik het tegenover de buiten wereld altijd nog een beetje bluf vind om er mee te koop te lopen. De ontvanger [degene die hem les geeft] blijft me bij voortduring goed bevallen. Ik heb reeds heel wat heldere wijsheid bij hem op gedaan. En daar hij tot voor kort in de examencommissie heeft gezeten (lang geen mak heer hoorde ik onlangs) kent hij zo goed het klappen van de zweep; weet hij wat de eisen zijn, hoe het werk beoordeeld wordt en zou je voor een "dergelijk stuk" niet veel punten gekregen hebben! Ik heb vertrouwen in hem en dat doet veel. Ook buiten de studie om heb ik veel interessante gesprekken met hem; naar aanleiding van één daarvan heb ik nu een boekje van hem te leen, waarin betoogd wordt, dat de leer der zwaartekracht een dwaling is!

Volgens de algemene leer trekken de stoffen, de moleculen als zoodanig elkaar aan en ontstaat door deze aantrekkingskracht het verschijnsel van zwaarte. Elke massa heeft een zeker gewicht; ook de aarde, de maan en andere hemellichamen. De schrijver ontkent dit laatste en vraagt waarin die zwaarte van de aarde enz. zich openbaart. En dat de lichamen op aarde alle "zwaar zijn komt niet door een eigenschap v.d. stof als zodanig, doch door de beweging van de aarde. Hoe hij dat verklaart is me nog niet recht duidelijk, ofschoon alles wel met grote overtuiging geschreven is.

Het is wel een interessante kwestie, waarvan ik nooit gedroomd had, dat het bestond. Toen ik vanmorgen naar de doopsgezinde kerk ging naar een preek van dominee Pottinga uit Arnhem, was ik toevallig juist bij de ingang toen hij uit het rijtuig stapte en ook naar binnen wou. In de eerste consternatie, waarin ik hem plots voor me zag, zei ik hem goedendag en warempel herkende hij me terstond, vroeg of ik niet meer in Zevenaar was en of ik nog bij de registratie (belastingenstage) was, dat alles in enkele seconden, dat ik hem voor de kerk even sprak, terwijl hij mij natuurlijk totaal onvoorbereid ontmoette.

Bovendien ben ik nooit bij hem op catechisatie geweest, doch hem zo terloops een enkele keer gesproken. Ik was later perplex van die herinnering van die man. Wel bijzonder! De preek, die ik bijwoonde vond ik uitstekend, de beste, die ik in tijden hoorde. Ik zelf begrijp de zin der —Drie-éénheid ook niet, doch werd door de desbetreffende spreuk van Bolland getroffen, omdat ik de waarde van dat begrip als dogma altijd volkomen geminacht had, opgevoed als ik was vrij van alle leerstelligheid of orthodoxie. En ziet deze groote denker en ook vrij denker hecht er zulke waarde aan. Is het dus toch meer dan louter een begrip en leerstelling?

22 December 1916

Gaarne wil ik nog even enkele dingen over die zwaartekracht zeggen, ofschoon ik mij niet vlei, U direct voor de nieuwe theorie te winnen, omdat ik zelf er nog niet mee akkoord ga en deze me nog op te veel punten en vooral het hoofdpunt te duister is. Ik las de brochure te vluchtig door. Volgens de oude heerschende opvatting is de

aantrekkings- of zwaartekracht eerst als de stof zich in bepaalde omstandigheden bevindt, evenals licht geen moleculaire eigenschap is, doch een die eerst ontstaat indien de stof zich in bepaalde trilling bevindt.

Nog juister gezegd misschien; men neemt aan dat alle stof min of meer 'zwaar' is onder bepaalde omstandigheden en dat zelfs de zwaarte van een bepaald lichaam afhankelijk is van een en verandert met die omstandigheden. Men zegt, de aarde is zwaar de maan is zwaar. Waarin uit die zwaarte zich. Weegt de aarde zo en zoveel kg? het gewicht van de aarde is wel berekend. Maar is dat iets eigenlijks? Het beteekent niet meer dan dat wanneer men de aarde in stukjes gesneden op een weegschaal zou wegen, deze ettelijke miljoenen kg zou aanwijzen. Kan men zich "zwaarte" op zich zelf indenken. Men moet het altijd weer in betrekking brengen met onze aarde zelf, waarop wij de voorwerpen alle min of meer 'zwaar' zien. Hoe dit nu te verklaren?

En hier komt de theorie, die ik echter niet door overtuigende manier kan staven, doch die misschien veel waarheid bevat. Onze aarde heeft een snelle vooruitgaande beweging, in haar cirkelgang rond de zon. Tengevolge daarvan hebben alle deeltjes van de aarde neiging om naar het middelpunt te gaan. Stel U voor; een biljartbal, die voort gestoten wordt. Tengevolge van de cohesie der moleculen onderling deze op hun plaats blijven, denk deze cohesie weg, zullen de moleculen dan geen neiging hebben om zich te verenigen in de lijn, waarin de biljartbal zich voortbeweegt?

Neem een kogel, waaraan door 2 draadjes 2 kleinere balletjes bevestigd zijn. Geeft de kogel een krachtige voorwaartse beweging en de kleine balletjes, door geen cohesie verhinderd van plaats te veranderen zullen zich vereenigen op de lijn, waarin de kogel voortbewogen wordt. Is er dan niet een zekere drang om naar elkaar toe te gaan? Is het nu niet aan te nemen, dat alles wat met de aarde mee moet ook neiging heeft om zich in een punt te vereenigen en kan die kracht niet zo groot zijn, dat alles wat zich in de nabijheid van de aarde bevindt daar ook door wordt aangetrokken?

De aarde heeft bovendien een draaiende beweging om haar as; deze heeft de centrifugale kracht tengevolge, waardoor alles uit elkaar tracht te vliegen, zo niet de bovengeschetste aantrekkingskracht de overhand had. Stond de aarde stil en draaide zij alleen om haar as dan zou een uitbarsting ook het onvermijdelijke gevolg zijn. Volgens de oude theorie der zwaarte kracht zou echter ook dan nog de aarde als geweldige massa stof haar aantrekkende kracht behouden. Eb en vloed worden niet verklaard uit een aantrekkende kracht van de maan, maar uit de kracht welke de stralende warmte van de zon op de zee uitoefent; deze verdrijft het water, deukt het als het ware in en doet het daarom aan de andere kant van de aarde stijgen. Aan de stralen van de maan wordt geringe werking toegezegd. Er blijft nog veel onopgehelderd en veel onbewezen. Vanwaar die cirkelgang om de zon?

Toch is het onderwerp wel interessant genoeg om er eens nader over door te denken. Zo ook dit, dat de zwaarte iets betrekkelijks is en niet iets dat een eigenschap of stof is onder elk omstandigheid, blijkt dat niet daaruit dat een gewicht dat men na voorafgaande zwaaiende beweging in de hoogte tilt lichter is dan hetzelfde gewicht dat men zo gewoonweg langzaam omhoog heft? Tenslotte nog een vraag, die mij de laatste tijd bezig hield en waarop ik het antwoord schuldig ben gebleven: waarom kan ik met

dezelfde krachtsinspanning, waarmee ik iemand anders optil, mezelf niet op tillen, à la Münchhausen, die zichzelf met paard en al aan de baren uit het moeras haalde.

Hopende U hiermee enige stof tot denken voor de komende dagen verstrekt te hebben, eindig ik, met beste groeten,

P.R. Veen.

Als student had mijn vader vele leuke discussies met de kamerbewoners van het pension dat zijn moeder hield, die hem inspireerden. Een van deze bewoners die veel over sterrenkunde kon vertellen, wist bij mijn vader zo'n belangstelling te wekken dat hij daarna vele uren vrije tijd turend door zijn sterrenkijker doorbracht. Dat hij zelf gestudeerd had voor zijn staatsexamen had hem duidelijk gevormd. Hij had nooit deel uitgemaakt van zo'n mannengemeenschap en hij zocht hierin dan ook naar de oorzaak van het feit dat het hem aan echte boezemvrienden ontbrak. Hij was al vroeg een serieuze volwassene geworden.

Hij was ook erg ambitieus, wat wellicht een van de redenen was waarom hij het avontuur in Nederlands-Indië aan wilde gaan. Hij had daar meer mogelijkheden om snel carrière te kunnen maken. In de oorlog deelde hij zijn cel, en later de kampen, met vele andere Nederlandse intellectuelen, met wie hij veel kennis uitwisselde. Hoewel hij veel heeft geleden, heeft hij de kamptijd ook als iets heel waardevols ervaren. Wellicht ook omdat hij zich hier in een gemeenschap met veel gelijkgestemden bevond. Hoe paradoxaal het ook mag klinken, de atoombom kwam voor hem precies op tijd, omdat hij ernstig ziek was. Hoewel hij eigenzinnig was en een éénling, was hij ook goed aangepast in de maatschappij. Zo kon hij heel sociaal zijn met de vriendinnen van mijn moeder.

Mijn vader was koningsgezind door dik en dun. Hij was dan ook verguld toen hij op 13 september 1946, als onderhoofd van den Dienst der Belastingen Nederlandsch-Indië van de Koningin een lintje kreeg. Hij werd Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Met gepaste trots droeg hij het knoopje op zijn pakken. Na de oorlog hebben wij dan ook uren vooraan bij de Nieuwe Kerk op de Dam in Amsterdam gestaan, om de troonsbestijging van Juliana mee te maken. Mijn vader vond dit een belevenis die hij met zijn dochter wilde delen.

Na hun terugkeer in Nederland woonden mijn ouders in Den Haag, waar mijn vader zijn carrière kon voortzetten als hoofdinspecteur registratie en successie bij de belastingdienst. Tot zijn pensioen in 1959 had hij zijn kantoor op de Mauritskade. Hij had zich ontwikkeld tot een uitermate integer mens, erudiet, religieus als belijdend vrijzinnig christen en sociaal bewogen. Velen vonden dat hij een haast aristocratische uitstraling had. Hij was een mens met vele gaven, waarover hij zijn aandacht evenwichtig verdeelde. Hij was een positief, maar kritisch ingesteld, persoon. Maar hij kon heel emotioneel en begaan zijn met het leed van de wereld.

Hij voelde zich geëngageerd met de politiek en het milieu. Hij was vooruitstrevend, een pionier op het gebied van het goed en respectvol beheren van de natuur. Actief in het beleid van milieudefensie. Hij kon heel gepassioneerd actie voeren, want als een kwestie voor hem onaanvaardbaar was, leverde hij graag commentaar per brief, aan een krant, vereniging of verantwoordelijke instelling. Na

zijn pensionering schreef mijn vader dit epistel waarin hij zijn beroepskeuze toelichtte en verdedigde tegenover de kritiek die hij er zo nu en dan op kreeg.

Hoe en waarom ik belastingman werd.

De praktische reden lag in de financiële toestand van mijn ouders, die een goedkope, dus niet universitaire opleiding wenselijk maakte, waardoor ik —althans aanvankelijk— thuis kon blijven wonen. Daarbij kwam een soort erfelijke belasting: mijn grootvader van moederszijde, een oom en een neef hadden dezelfde functie bekleed als waarvoor ik werd opgeleid: ontvanger der registratie en domeinen, later te combineren met of te vervangen door de functie van hypotheekbewaarder.

Onder het departement van financiën ressorteerden drie fiscale dienstvakken: dat der invoerrechten en accijnzen, dat der directe belastingen (hoofdzakelijk inkomstenbelasting, later ook vennootschapsbelasting) en dat der registratie en domeinen. Laatstgenoemd dienstvak was verre weg het kleinste van de drie, wat een bijzonder prettige corpsgeest meebracht. Ook besloeg het een niet fiscaal terrein, n.l. het financieel beheer van staatsdomeingronden. Men was behalve belastingman ook nog een soort rentmeester. Daar kwam tenslotte nog bij, dat de aard van de te regelen belastingen (registratie- en successierecht) een nauw contact met notarissen meebracht, met wie in het algemeen in een prettige sfeer kon worden samengewerkt. (De meeste registratieambtenaren waren óók candidaat-notaris).

Waarom ik belasting man bleef.

In de voornaamste plaats de factor van de prettige werksfeer. Wat ik gemerkt heb van de regeling van de tienduizenden aan de lopende band vast te stellen aanslagen in de inkomstenbelasting heeft mij vaak de voorzienigheid doen zegenen die mij bij de registratie en domeinen deed te recht komen. En per slot van rekening nog dit: het vaststellen van ieders aandeel in de voor iedere samenleving noodzakelijke middelenpot heeft mij altijd uiterst zinvol toegeschenen. Zonder belasting geen samenleving! Het vaststellen van dit aandeel is een uiterst verantwoordelijke bezigheid, want —zoals Koningin Sophie, echtgenote van Koning Willem III, eens gezegd moet hebben— het belastinggeld is het bloed der natie.

Trouwens; zou ik misschien een op het eerste gezicht wat vreemde vergelijking mogen maken? Doet de belastinginspecteur op het gebied van het fiscaal recht niet het zelfde wat een officier van Justitie (en met hem de rechtbank) op het gebied van het strafrecht doet; de rechtsorde handhaven? Dat werk zal voor de rechtelijke macht ook niet altijd even verheffend zijn: het uit poelen van misdaad en verderf de waarheid te voorschijn te halen. Is de belastingaanslag op fiscaal terrein feitelijk niet gelijk te stellen met het vonnis van een rechter?

Waarom dan zo'n verschil in maatschappelijke waardering? Omdat er op fiscaal terrein een merkwaardig sterk onderontwikkeld rechtsgevoel bestaat. Weinigen dragen de overtuiging in zich, dat belastingontduiking diefstal is. Het eerste (denk aan smokkelen bij de douane) wordt moreel veel minder verwerpelijk geacht dan het laatste

(b.v. een winkeldiefstal). Resultaat: een rechter, die een straf oplegt, wordt meer gerespecteerd dan een inspecteur, die een belastingaanslag oplegt.

Er zouden nog wel andere factoren voor dit waarderingsverschil zijn aan te wijzen. Indien ik er in mijn werkkring in zou zijn geslaagd iets bij te dragen tot de ontwikkeling van gemeld rechtsgevoel, dan ben ik dankbaar.

Veen.

(Er is sedert ik bij de dienst wegging veel veranderd: de opleiding is gebracht bij de universiteit (Juridische faculteit). Voorts is een fiscale rechtspraak geschapen; bij de gerechtshoven en de Hoge Raad zijn belastingkamers ingesteld, waar belastinggeschillen op dezelfde wijze als gewone rechtsgeschillen worden beslecht. Deze ontwikkeling verleent duidelijke steun aan mijn bovengemaakte vergelijking.)

Na zijn pensioen reisden mijn ouders veel door Europa. Alleen en in gezelschappen. Mijn vader kon van deze reizen geweldig genieten, aangezien hij erg van cultuur en natuur hield. Ook maakte hij nog vele tochten met De Dobber, zijn dierbare motorboot.

In 1977 stierf mijn moeder. 's Morgens vroeg, vlak nadat ze ontwaakten, kreeg ze het benauwd en zakte ze weg in mijn vaders armen. Uit diepe dankbaarheid voor haar, omdat ze op een prachtleeftijd zonder lijden heenging, liet hij geen traan. Maar hij miste haar en koesterde lang een stil verdriet. Haar keuze, om uit het ziekenhuis te blijven, heeft hij gerespecteerd en begrepen, zoals hij haar altijd in al haar religieuze werkzaamheid gesteund had.

Hij overleefde haar negen jaar. Nog twee jaar woonde hij alleen in de flat op de Laan van Meerdervoort 1712. Hij onderhield zijn kerkelijke bezigheden, hielp de belastingaangifte te verzorgen van alleenstaande vrouwen en deed klusjes hier en daar. Hij was gezond en fietste nog overal naar toe. Pump Milius was een groot vriendin, terwijl hij ook een kortstondige relatie met tante Lies heeft gehad, de moeder van Bep en Ineke. Na twee jaar verhuisde hij naar de verzorgingsflat 'Den Burcht' te Wassenaar. Hij had dit al ruim van te voren gepland, maar zocht ook naar gezelschap, wat hij in zijn eigen flat miste.

De laatste vijf jaar van zijn leven had hij een vriendin, Trude. Er waren veel vrouwen die hem leuk vonden en ook hij stond open voor diepere relaties. Vóór Trude had hij nog een heel dierbare vriendin, Heil Piebenga, waar hij in Indië ook al dol op was, maar zij wilde geen vaste relatie meer. Toch heb ik hem toentertijd nog regelmatig in het weekend naar Amsterdam, naar Heil, gereden. Wanneer ik dan weg reed, de Kennedylaan op, stonden op de ventweg die twee grijze kopjes mij arm in arm uit te zwaaien. Uit een brief van Heil die zij mij schreef naar aanleiding van de vriendschap van mijn vader met Trude, begreep ik, dat ze ongelofelijk blij was dat hij Trude had leren kennen. Omdat hij na de dood van Betsy zich op een oververklaarbare manier zo vaak rusteloos en nerveus had gevoeld. Zo heeft hij kennelijk zijn verdriet en verlies verwerkt.

In november 1986 werd hij in het ziekenhuis opgenomen, omdat hij pijn had in zijn buik. Hij werd snel zieker en zieker. Hij vond het in het ziekenhuis verschrikkelijk en ik denk dat hij een lastige patiënt was. Hij had het erg moeilijk in die tijd. Op een middag zei hij: "Er was feest vandaag." Ik zei: "Was er een zuster jarig?" Hij keek me vermoeid aan en schudde zijn hoofd, waarop ik zei: "O, sorry pap, ik denk dat ik je begrijp." Hij stierf 's morgens vroeg toen ze hem wilden laten eten. Hij hoefde niet meer. Hoewel hij moeilijk afscheid van het leven kon nemen, is hij toch maar een maand ziek geweest. Hij stierf op hoge leeftijd, heel alleen, aan het stilstaan van zijn grote hart.

Bij het opruimen van de familiespullen kwam ik mijn speech tegen die ik op de begrafenis van mijn vader hield. Het was de eerste keer dat ik op een begrafenis sprak:

Lieve Pap, het is nu herfst en dat was het jaargetijde waar je het meeste van hield, want je kon zo genieten van de speciale najaarsbelichting, de prachtige goudgele kleuren in de natuur en de beginnende tintelende kou. Ook met die kleuren in ons bouquet willen we van jou afscheid nemen.

Bij mijn wekelijkse bezoeken op je flat in de burcht, onder een kopje koffie konden we samen wat zitten filosoferen over het geloof, het leven en de dood. Jouw erudiete kennis was groot en je was zo belezen, maar kregen we het over psychologie of astrologie of reïncarnatie, dan trok je dat speciale afwijzende gezicht. Ja, je voelde je, zo zei je, een christelijk humanist, die met steeds stille verwondering naar de vragen van het leven kijkt.

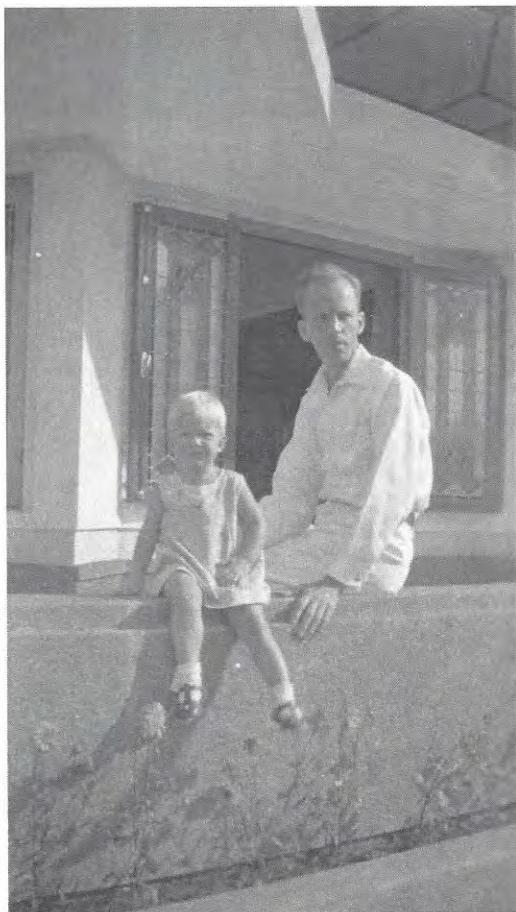
Hoewel ik als kind, maar ook als dochter en als vrouw vaak een vreemde voor je was en wij ook gevoelsmatig ver uit elkaar lagen, heb ik altijd geweten dat ik een speciaal plaatsje bij jou had. En dit onuitgesproken diepe contact was de laatste weken van je ziek zijn voor mij, zo duidelijk aanwezig, dat ik daar zo dankbaar voor ben. Want als vader en als mens stond je altijd voor me klaar met een eindeloos geduld, je was betrokken, ik voelde me zo veilig bij je. Je was zo'n grote steun.

Ook materieel was je zorgzaam voor me. Jij vond een baan en carrière maken zinvol en ook dat heb je voor jezelf goed volbracht. En als je dan zo in de hoogte werd gestoken, vond je dat vervelend, want je was bescheiden, jij noemde dat verlegen. Hoewel je in je lange leven ook moeilijke tijden hebt meegemaakt, bekeek jij het altijd van de positieve kant, meer als een leerzame tijd.

Als ik dan denk aan je zielsgelukkige jaren met moeder Betsy en daarna je sprookjesachtige jaren met Trude, kan ik wel zeggen dat jouw leven over rozen is gegaan. Alleen je laatste 4 weken waren heel zwaar en jij, die zo van het leven kon genieten, moest nu stapje voor stapje er van afscheid nemen en dat deed je groots. Pap, als ik straks je bureautje en flat opruim, daar waar je zoveel herinneringen hebt bewaard, zal ik nog zo vaak in stilte bij je zijn en met je praten en weten dat ik van je hou. En dan... zal het vernieuwde leven weer zijn voortgang vinden. Dag lieve Pap, Tot ziens.'

Links: Mijn vader en zijn zus Eva
omstreeks 1898.

Rechts: Mijn vader en ik in Malang
1935.

Boven: Mijn ouders in 1947, aan boord van de Wilhelmina, het zeilschip van mijn opa Antonie Veen.

Links: Mijn vader in 1984, negentig jaar oud.

Als laatst wilde ik nog zijn bijdrage aan mijn poëziealbum uit augustus 1946 toevoegen:

'Cathrien! Je vraagt mij een bijdrage voor dit album, maar ik kan niet dichten en schilderen, wel wil ik je gaarne enkele goede gedachten op je levens pad medegeven:

Hier zijn ze:

Waar de wil is, daar wordt licht ook een weg gevonden.

Vreugde en kracht vindt ge in uw plicht.

Nooit door vrees gebonden.

De eik verliest soms enkele bladeren

Maar zijn wortel blijft en wast.

Laat wel eens uw mening varen,

Maar houd uw beginsel vast.

Je Vader.'

Deze afstandelijkheid is wel voer voor psychologen, maar het was een andere tijd, waarin afstand tussen ouders en kinderen groter was. Een vader, die zo afstandelijk maar zijn dochter schreef, was voor mij toen ook een teleurstelling, juist omdat hij wel degelijk kon dichten en tekenen.

1931 – De economische crisis in Nederland

In Nederland werd langzamerhand de economische crisis voelbaar, zo schrijft hij nuchter:

'Ja, de aangekondigde 10% salaris korting is ingevoerd, zodat ik nu minder verdien dan ik in 1927 had, toen ik aan kwam, en als vast ambtenaar moet ik ook pensioen afdragen, maar prettig is zoo'n teruggang in het beroemde gulle Indische tractement niet. De koersstijgingen van de effecten geven wel een aanwijzing hoe nerveus de zakenwereld reageert op de geladen donkere economische atmosfeer.'

Het hele verblijf in Indië kwam op losse schroeven te staan; het was vervolgens niet ondenkbaar dat ze nog acht jaar op het verlof moesten wachten. Ondanks deze onrust begonnen mijn ouders naar een ander huis uit te kijken, moderner en ruimer dan het huis aan de Tamarindelaan. En zo gebeurde het dat de familie verhuisde naar de Villalaan 4, in dezelfde buurt. Hoewel het iets comfortabeler en groter was, had het dezelfde huurprijs. Ze verhuisden terwijl mijn moeder hoogzwanger was, weliswaar met hulp van inlandse verhuizers. Toch schreef ze er heel enthousiast over, omdat het allemaal op rolletjes liep en ze zich puik voelde. Villalaan 4 werd mijn geboortehuis.¹

Ook in dit jaar maakten ze weer enkele bergtochten. Zo verhaalt mijn vader uitgebreid en met lyrische beschrijvingen hoe hij in juni samen met mijn moeder en een stel andere mensen, een nachtelijke tocht naar de hoogste top van de Malabar (1700 meter) maakte, waar ze het zo koud hadden, dat ze tot op het bot verkleumd waren, maar de vuurvliegjes en de bruinige schildkevertjes gaven zo prachtig witgroen licht, dat het alles goedmaakte.²

¹ Veel later, toen er een moderner huis op Villallaan 4 werd gebouwd kwam daar, in 1936, toevalligerwijs mijn beste vriendin, Annemarie Wories, de moeder van Arjaan Hijmans van den Bergh, net verhuisd vanuit Soerabaja, te wonen. Dus stepte ik, toen ik 7 jaar was, nog vele malen naar die plek als ik bij haar ging spelen.

² Zie mijn vaders brief van 23 juni, 1931

1932 – Het jaar van mijn geboorte

Brief van mijn vader aan zijn moeder op 17 mei, mijn moeder was toen al zeven maanden zwanger:

'Moeke, U was zo dankbaar voor de hoogst opgewekte toon, waarvan mijn brief getuigde. Dubbel dankbaar zult U daarom zijn voor het tastbare bewijs van ons geluk, dat we volgend jaar in den vorm van een binnenkort te verwachten vermeerdering van ons gezin U hopen te tonen! Wat zegt U me daarvan? Is dat niet een mooi cadeautje op Uw zeventigste verjaardag?'

Zo begon mijn leven in een zeer gelukkige familie in de buik van mijn moeder die al dadelijk voelde dat ik een meisje zou worden. Op 22 juli van dat jaar schrijft mijn moeder aan haar schoonmoeder:

'Moeke, vandaag, elf jaar geleden vierden we op de "Wilhelmina" [het zeiljacht van mijn opa Antonie] onze trouwdag. En wie had toen kunnen dromen, dat we zo voor onze koperen bruiloft nog een kindje krijgen, dat zo met open armen wordt verwacht?'

Op 28 juli 1932 om tien minuten voor zes 's morgens werd ik thuis te Batavia met behulp van een vroedvrouw –mijn moeder sprak steeds van een *accoucheuse*– geboren. Anna Catharina werd ik genoemd, naar mijn twee oma's. Het was een gemakkelijke geboorte. Hier beschrijft mijn vader mijn geboorte aan zijn moeder:

'Toen vanmorgen de jongens wakker werden, hoorden ze in de slaapkamer naast de hunne kindergescrei van een zusje, dat tien minuten te voren geboren was en dat ze dolgraag direct wilden zien! Het is heerlijk voorspoedig gegaan. Toen ik vannacht wakker werd gemaakt, had Bets de vroedvrouw al gebeld en hadden die beiden de kraamkamer al in orde gemaakt. Daarna heeft Betsy voor ons allen wat thee gezet, die we gezamenlijk in de eetkamer opdronken, tegen vijven ging Betsy liggen op bed en voor zessen was de nieuwe wereldburgeres geboren.

De jongens gaven hun moeder een zoentje en zagen door de klamboe heen hun kleine zusje. Ze waren vol bewondering. Eenig om te zien hoe Hans eerst nog verlegen onder het geval was en hoe Paul veel vermoedde wat hij niet begreep, ziekenhuis lucht, moeder op bed, emmers, potten.

De jongens gingen uit logeren, ik bleef thuis van kantoor om alles te regelen. Baboe heeft ook de nageboorte de eer bewezen, die deze volgens Inlandse adat toekomt, als symbool voor een vlijtig en vruchtbaar meisje, zijn draad en naald met de nageboorte in een aarden pot bestrooid met bloemen en dichtgebonden met een lap linnen ter aarde besteld! Lands wijs, lands eer.'

Op 4 augustus 1932 schrijft mijn moeder aan haar schoonmoeder:

'O, lieve mensen, wat zijn wij gelukkig en dankbaar. Alles is zoo heerlijk en gemakkelijk geweest en we hebben nu zo'n prachtig exemplaar van een gezonde baby,

1932 – Het jaar van mijn geboorte

Brief van mijn vader aan zijn moeder op 17 mei, mijn moeder was toen al zeven maanden zwanger:

Moeke, U was zo dankbaar voor de hoogst opgewekte toon, waarvan mijn brief getuigde. Dubbel dankbaar zult U daarom zijn voor het tastbare bewijs van ons geluk, dat we volgend jaar in den vorm van een binnenkort te verwachten vermeerdering van ons gezin U hopen te tonen! Wat zegt U me daarvan? Is dat niet een mooi cadeautje op Uw zeventigste verjaardag?

Zo begon mijn leven in een zeer gelukkige familie in de buik van mijn moeder die al dadelijk voelde dat ik een meisje zou worden. Op 22 juli van dat jaar schrijft mijn moeder aan haar schoonmoeder:

Moeke, vandaag, elf jaar geleden vierden we op de "Wilhelmina" [het zeiljacht van mijn opa Antonie] onze trouwdag. En wie had toen kunnen dromen, dat we zo voor onze koperen bruiloft nog een kindje krijgen, dat zo met open armen wordt verwacht?

Op 28 juli 1932 om tien minuten voor zes 's morgens werd ik thuis te Batavia met behulp van een vroedvrouw –mijn moeder sprak steeds van een *accoucheuse*– geboren. Anna Catharina werd ik genoemd, naar mijn twee oma's. Het was een gemakkelijke geboorte. Hier beschrijft mijn vader mijn geboorte aan zijn moeder:

Toen vanmorgen de jongens wakker werden, hoorden ze in de slaapkamer naast de hunne kindergescrei van een zusje, dat tien minuten te voren geboren was en dat ze dolgraag direct wilden zien! Het is heerlijk voorspoedig gegaan. Toen ik vannacht wakker werd gemaakt, had Bets de vroedvrouw al gebeld en hadden die beiden de kraamkamer al in orde gemaakt. Daarna heeft Betsy voor ons allen wat thee gezet, die we gezamenlijk in de eetkamer opdronken, tegen vijven ging Betsy liggen op bed en voor zessen was de nieuwe wereldburgeres geboren.

De jongens gaven hun moeder een zoentje en zagen door de klamboe heen hun kleine zusje. Ze waren vol bewondering. Eenig om te zien hoe Hans eerst nog verlegen onder het geval was en hoe Paul veel vermoedde wat hij niet begreep, ziekenhuis lucht, moeder op bed, emmers, potten.

De jongens gingen uit logeren, ik bleef thuis van kantoor om alles te regelen. Baboe heeft ook de nageboorte de eer bewezen, die deze volgens Inlandse adat toekomt, als symbool voor een vlijtig en vruchtbaar meisje, zijn draad en naald met de nageboorte in een aarden pot bestrooid met bloemen en dichtgebonden met een lap linnen ter aarde besteld! Lands wijs, lands eer.'

Op 4 augustus 1932 schrijft mijn moeder aan haar schoonmoeder:

O, lieve mensen, wat zijn wij gelukkig en dankbaar. Alles is zoo heerlijk en gemakkelijk geweest en we hebben nu zo'n prachtig exemplaar van een gezonde baby,

een fijn meisje met dikke roode wangen en donkerblauwe oogen en blond haar. Een heel ander kind dan de jongens. En nadat ze, na de geboorte 24 uur had gevestigd, wat hier de gewoonte is en wat baby ook zeer rustig onderging, begon ze vrijdagmorgen met een vaartje te zuigen. En nu oo, heerlijkheid kan ik haar prachtig voeden.

Wat heb ik daar met de jongens mee getobd met verpleegster en massage. We hadden een alleraardigste humoristische vroedvrouw. Nadat we samen alles klaar hadden gemaakt voor de bevalling, riepen we Piet en dronken we met ons drieën een kopje thee.

De weeën waren zo goed als pijnloos, zoodat we om 5 uur 's morgens genoeglijk zaten te lachen om de dwaze verhalen van de vroedvrouw. Toen ben ik naar bed gegaan en om kwart voor zes was baby er. Piet heeft nu ook eens zijn dochter zien geboren worden; de vroedvrouw legde ons alles uit en het kindje lag nauwelijks schoon in de wieg of het begon met veel lawaai op zijn vingertjes te zuigen, wat de jongens, die toen binnen kwamen, eenig vonden. Ik ben na zeven dagen geheel hersteld weer opgestaan.

Wat zegt U van de naam? We vonden het zo leuk om onze dochter naar de beide oma's te vernoemen. Ze stond vanmorgen al heerlijk buiten. We kregen 30 bloemstukken en zoveel kleertjes, zijden handsopjes, manden met vruchten. O, wat was het een heerlijke tijd.'

Alles ging voorspoedig, de borstvoeding was voldoende, er kwam tot vele weken na de geboorte kraambezoek en mijn moeder beleefde het heel intens. Ik groeide gestaag. Mijn vader en moeder beleefden het allemaal zo anders dan bij hun eerste kinderen, omdat ze zich veel rustiger en zelfverzekerder voelden. Ik bespaar jullie hun lofzang over het nieuwe mensenkind, ze waren allen heel uitgelaten.

Boven: Op de babytafel lig ik tussen de bloemen om aan iedereen getoond te worden.

Links: In de voortuin. Mijn ouders, ik als baby en Hans die net van de padvinderij thuiskwam.

Onder: Mijn geboortekaartje.

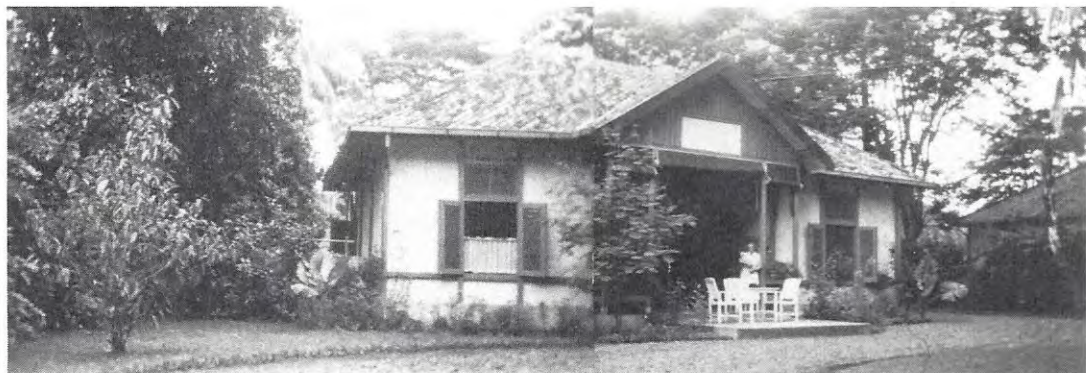

ANNA CATHARINA

DE HEER EN MEVROUW P. R. VEEN-
VEEN

BATAVIA (C.)

VILLALAAN 4

Het huis op de Villalaan 4.
Batavia.

De baboe en ik. Het tapijt achter op de muur werd
regelmatig door de bediendes uitgeklopt.

Het huwelijk van mijn ouders

Mijn ouders kenden elkaar al heel lang omdat ze neef en nicht waren en mijn moeder als jong kind wel bij haar tante Cathrien logeerde. Mijn moeder vertelde mij later dat zij en mijn vader in hun huwelijk een enorme groei hadden doorgemaakt; ze waren uitzonderlijk gelukkig en waardeerden en vertrouwden elkaar. Samen hadden ze een spirituele weg gevonden met een grote mate van eigen geestelijke vrijheid. Na de eerste tien jaar van hun huwelijk ontstond er een onbewust verlangen naar een derde kind. Dat werd ik. Mijn moeder schrijft aan haar schoonmoeder een ode aan mijn vader naar aanleiding van hun twaalf en een half jaar verloving:

'Weet U wat het gisteren voor een dag was? Twaalf en een half jaar geleden dat Piet en ik ons verloofden [Mijn ouders vonden dat de belangrijkste datum, omdat ze toen besloten het leven altijd met elkaar te delen].

*Ik had er niet aan gedacht, maar om kwart voor zes 's morgens gaf Piet mij Anna Catharientje om te voeden, toen verdween hij met de kinderen en ik hoorde ze scharrelen. Ik kreeg even argwaan, maar op dat moment kwam Piet binnen met een bruids-bouquet rode rozen en de kinderen ook bloemen in hun armen. Toen naar de eetkamer en daar hing een beeldige koperen kaarsenkroon en er omheen een versierde zelfgemaakte vergulde ring van wel 2 meter middellijn, waarin stond:
7 Mrt 1921-7 Sept. 1932.*

Bij mijn bord lag een lang gewenscht boek en bij het bord van de kinderen zilveren ingegraveerde (monogram) servetringen, U begrijpt hoe verbaasd ik was, en hoe eenig ik die verrassing vond. Piet vertelde, hoe hij al die voorbereidingen had getroffen en ik heb er geen flauw vermoeden van gehad. Hoe was dat mogelijk, waar alles hier zo open is, geen deur die je dicht kan doen. Maar de hele dag door, bracht verrassingen. Piet had alle vrienden, zonder dat ze wisten waarvoor, uitgenodigd, wat zo eenig was. En wie kwamen daar opeens het erf op rijden in een auto? De Kalshovens uit Buitenzorg. Om half zeven zijn we met ons viere nog naar een kerkdienst gegaan en toen we thuis kwamen om half acht vond ik Pom bij ons die me Catharientje in mijn armen stopte en zei ga jij maar voeden. En daarna, toen ik ermee klaar was, bleek dat in de achter galerij er een beeldig gedekte versierde tafel klaar stond, waar we met zijn zessen een heerlijk etentje hadden, Pom Hattink had voor ons een heel eigen souper verzorgd in overleg met mijn dierbare echtgenoot. Hij had er een ideale bruiloft van gemaakt, is het niet bewonderswaardig en dat met alle drukte van zijn werk en de examens? Een hele dikke tuut [Fries voor zoen] heeft hij er voor gehad, dat begrijpt U wel!

Het verhaal wil, dat toen hij in 1922 trouwde met zijn nicht Betsy, hij haar tijdens de huwelijksreis staande op een berg in het Schwarzwald vroeg, of ze nu geen vriendinnen meer nodig had en ook geen kinderen, want ze hadden elkaar nu toch. Mijn moeder, die me dit vertelde, schrok terecht en zei dat ze dat niet kon beloven. Ze kregen drie kinderen en voor alle vriendinnen van Betsy is hij een ware

gentleman geweest, want als er één vrouw was die veel vriendinnen had en die vriendschappen ook onderhield, dan was het wel mijn moeder.

1932 – Kerst op Kasteel Hemelhoog

De vriendschap met de familie Kalshoven in Buitenzorg werd steeds sterker. Zij hadden toen mijn ouders ze leerden kennen, net een jongetje verloren, maar kregen iets eerder dan mijn moeder ook een dochter, Emmeke. Hun zoons Geert en Henk waren zo oud als Hans. Ze hadden ook nog een oudere dochter waar ik erg tegen opkeek. Vaak gingen we met vakantie naar Kasteel Hemelhoog, hun huisje bij Tapos, boven op de Gedeh, waar ik mijn dierbaarste herinneringen heb liggen. We speelden er met stelten en tonnen en bouwden hutten. Op 27 december, toen we daar met de Kalshovens kerst vierden, schreef mijn moeder:

'De storm en regen woeien gezellig om het huisje terwijl wij gezellig om een klein kerstboompje zaten, in een heerlijke temperatuur, dat in de erker stond. We zongen eerst wat Kerstliedjes, Geert van drie deed al erg zijn best, Emmeke van één jaar lag in de box en soms legde ik Zuske er bij, het is dan zo'n doddig stel. Eerst las ik het kerstverhaal en daarna Riek nog één. De kinderen waren vol aandacht, vonden het zo plechtig met al die kaarsen. Tot slot een klein cadeautje, griffels, een potloodslijper en een potlood, waar ze heel blij mee waren.'

De brieven ademen een verwachtingsvolle onzekerheid uit, want wanneer zou het verlof komen? Niets was nog duidelijk door de slechte economische toestanden in Europa. Toch kregen ze het bericht dat ze met verlof naar Holland mochten gaan.

Een portret van mijn moeder

In 1892 werd ze geboren in een groot en statig huis in Sneek, op de Leeuwenburg bij de Wip. Uit volbloed Friese ouders in een gezin met al vier kinderen uit een eerder huwelijk van mijn opa Antonie Veen. Ze was het nakomertje, dat door haar drie oudere zussen en een broer erg werd verwend. Haar band met haar moeder Anna was niet goed te noemen, in tegenstelling tot die met haar vader, van wie ze heel erg veel hield. Hij was een ontwikkelde, geëngageerde en actieve koopman. Hij bestierde een groothandel in koloniale waren. Samen met zijn bankierende broers was hij één van de notabelen van Sneek. Zo heeft hij ook een tijdje een wekelijks column geschreven in een Sneeker krantje.

Haar moeder was als huishoudster bij mijn opa komen werken nadat zijn eerste vrouw was overleden. Een jaar later trouwden ze. Mijn oma was al veertig jaar toen mijn moeder geboren werd. Uit de verhalen van mijn moeder begreep ik dat zij een wat stugge, humeurige maar plichtsgetrouwe vrouw was. Ze leed aan astma die haar uiteindelijk fataal is geworden. Toch was het huwelijk van mijn grootouders - al leken ze zo verschillend - niet slecht te noemen.

Mijn moeder had een heerlijke jeugd. Ze mocht in alle vrijheid spelen bij de molen van haar vader. Ze mocht zeilen op de meren en roeien met de eigen wherry. Ze had een sleep vriendinnen, vooral veel nichten, waar ze een dolle tijd mee beleefde. Dit speelse buitenkind hechtte minder belang aan school; ze was een echte frisse, Friese, stevige, zonnige en bijdehante meid. Haar vader hield er een vrij progressief denkbeeld op na, als het ging om de zelfstandigheid van zijn dochters. Zo werd mijn moeder op haar zestiende naar de mms in Groningen gestuurd. Daar trok ze in bij haar twee oudere zussen, Heleen en Truus.

Ze had het geweldig in deze stad, waar ze op haar nieuwe school veel nieuwe vrienden kreeg. De ongetrouwde zussen, die een boekhandel met een kleine bibliotheek in de Herenstraat hadden, waren dol op hun kleine zus en dat was wederkerig. Mijn moeder vertelde vol enthousiasme hoe zij genoot van alle boeken die ze daar tot haar beschikking had. Daar ontstond, mede door een heel goede lerares op school, haar liefde voor geschiedenis. Na de mms volgde ze een jaar lang een spoedcursus lager onderwijs op de kweekschool, waarna ze begon met een studie geschiedenis aan de universiteit van Groningen; ze was één van de eerste studerende vrouwen. Ze stond nog vier jaar lang voor de klas op de Rijks-H.B.S. in Groningen. In deze tijd verloofde ze zich met mijn vader, haar neef uit Arnhem, op wie ze al jong een oogje had. Toen ze jonger was, logeerde ze vaak bij deze familie, omdat ze erg gesteld was op tante Cathrien, de moeder van Piet, die veel belangstelling voor geestelijke en culturele zaken had.

Na hun huwelijk op 20 juli 1920 in Sneek, verhuisden ze naar Weert in Limburg waar mijn vader een baan kreeg bij de belastingen. Twee jaar later werd Anton Paul geboren, hun eerste zoon. In 1924 volgde Hans. Mijn moeder werkte toen al niet meer. Na haar huwelijk mocht ze niet meer werken. Ze werd een warme, zorgzame echtgenote voor mijn vader, een stralende en stemmingsvolle vrouw. Ze kon heel hartelijk lachen en zo vrolijk zijn dat de tranen over haar wangen rolden.

Het scheen mij echter toe dat het opvoeden van kinderen - en zeker wanneer dit problemen opleverde - niet tot haar ambities behoorde. Als ze het niet helemaal aankon werd ze humeurig en kon ze uitvallen. Ik was daar gevoelig voor en wilde het probleem graag oplossen, maar ze zei dan: "Ik ben niet boos maar ik ben strak, laat me maar even." Hoewel ze een positief ingestelde vrouw was en ze aan de buitenkant sterk en stabiel leek, kon ik haar onzekerheid over zichzelf en het leven vaak voelen. Ze was ethisch ingesteld, meelevend en had een sociaal bewogen leven. Haar interesse lag bij het bestuderen van levensbeschouwelijke, religieuze zaken en mystiek. Ze gaf er veel tijd aan om, zoals haar vriendinnen zeiden, het leven rijk en zinvol te kunnen beleven. Het was de hartenwens van mijn vader om uitdagende dingen in zijn leven te ondernemen. Mijn moeder, die hier minder voor was aangelegd, volgde hem zoals in die tijd de vrouw de man volgde. Zo volgde ze hem in 1927 naar Indië.

Tijdens de eerste jaren in Indië was bij mijn moeder duidelijk wat heimwee te bespeuren. Ze verlangde naar haar familie, haar Friese vriendinnen, de Hollandse cultuur en het klimaat met zijn wisselende seizoenen. In deze tijd bracht haar zoektocht naar de zin van het leven haar via de antroposofie naar de filosofie van *Christian Science* van Mary Baker Eddy. Deze stroming ging er vanuit dat de geest, dus de gedachte, sterker is dan het lichaam en je jezelf kunt helen door je menselijke angsten te overwinnen, door diepe concentratie, door oefening, studie, gebed en meditatie.

In de jaren dertig gingen mijn ouders naar aanleiding van hun kennismaking met deze beweging heel anders over ziekte en de bijkomende angsten denken. Het bracht hun veel geluk. Mijn moeder was tot haar dood actief verbonden met deze stroming. Al koos ze voor een eigen, vrijere vorm, nadat ze een periode volgens de dogma's had geleefd. Elke morgen om zes uur, als de zon net opkwam, deed mijn moeder *De les*, waarbij ze teksten las uit haar lijfboek *Science and Health with Key to the Scriptures*. Ik denk dat ik nu grotendeels met haar op één lijn zou zitten, terwijl ik me er in mijn puberjaren enorm tegen heb afgezet.

Voor haar was deze filosofie van onschatbare waarde om het leven blijmoediger te kunnen aanvaarden. Het was haar strategie om niet over nare zaken te blijven zeuren, maar ze om te zetten in een liefdevolle, angstloze gedachte. Ik heb later veel bewondering gekregen voor deze wijze van denken. Als kind en jong volwassene kon ik met mijn angsten en verdriet goed bij mijn moeder terecht. In de Japanse kampen gaf mijn moeder mij zelfs het gevoel dat we veilig waren. Door haar kon ik kinderlijk geloven dat ons niets kon gebeuren, omdat mijn moeder zo sterk was en haar geestelijk werk voor ons deed.

Regelmatig gebeurde het dat ik uit school kwam en mijn moeder, onder het gebruik van een kop thee, ernstig met iemand praatte. Ik voelde dat ik dan weg moest gaan, want ik wist dat mijn moeder met een opbeurend gesprek mensen en vrienden hielp, die het moeilijk hadden. Gastvrijheid stond hoog in haar vaandel, we hadden in Indië dan ook vaak logés in huis. Na de oorlog kwamen in Holland Henk en Geert Kalshoven voor een paar jaar bij ons wonen, omdat hun ouders in Indië waren achtergebleven. We woonden na de repatriëring tien jaar lang op een bovenetage in de Bentinckstraat 121 in het Statenkwartier in Den Haag. Later

verhuisden mijn ouders naar een flat op de Laan van Meerdervoort 1712, waar zij nog jarenlang plezierig hebben gewoond.

Ze geloofde dat als haar tijd aangebroken was om te sterven, ze rustig in zou slapen. Ze had dat meegemaakt met haar lievelingszus Truus, die insliep op oudejaarsdag. Mijn ouders logeerden daar en 's avonds besloot mijn moeder om bij Truus te gaan slapen. Hand in hand met haar zuster gleed Truus die nacht naar de andere wereld. Nooit heeft mijn moeder in een ziekenhuis gelegen, zij heeft zelfs nooit een ziektekostenverzekering afgesloten en hoewel ze daar kritiek op kreeg, heeft mijn vader dit altijd gerespecteerd. Zij wilde de ziekte geen waarde toekennen en de angst daarvoor toelaten. Haar sterkte en consequentie in gedachte strekt mij nu tot voorbeeld.

In de laatste twee jaar van haar leven zei ze dat ze doodgaan een heel eenzaam avontuur vond. Ik kon er toen weinig mee. Ik nam haar niet eens in mijn armen, zo onwennig voelde het dat ze haar eigen angst aan mij kenbaar maakte. Mijn moeder stierf 's ochtends op 22 september 1977, in de armen van mijn vader. En hoewel ze de laatste twee jaar niet meer zo fit was, had ze geen lange ziektes gekend. Bij de crematie op 27 september sprak mijn vader deze speech uit:

Nu wij hier samengekomen zijn om Haar, die mijn lieve, heel lieve Vrouw is geweest, de zo genoemde "laatste eer" te bewijzen, geloof ik, dat dit in wezen niet juist is. Laat ik hier enkele woorden te Harer gedachtenis zeggen: Er is een zin, die voor mijn Vrouw vele jaren van grote betekenis is geweest en die ook mij deze dagen voortdurend door het hoofd speelt: "Voor diegenen, die op het Aldragende Oneindige vertrouwen is het nu rijk aan zegeningen."

Moeilijkheden zijn Haar uiteraard niet gespaard gebleven; begrijpelijk voor iemand, die – als Zij – altijd zo intens betrokken was op Haar gezin en op andere mensen, wier moeilijkheden Zij liefdevol kon mee-beleven. Ook haar twijfels heeft Zij gekend: twijfels over het zoeken naar dat Oneindige, waarover ik zo juist sprak. Maar ik ben overtuigd, dat ook dit zoeken naar het grote Geheimnis van ons aller leven Haar mede tot een zegen is geweest.

"Count your blessings" tel je zegeningen! Hoe vaak heeft ze dat niet gezegd, en daaruit is in Haar lange leven het besef gegroeid van grote dankbaarheid, voor wat Zij als aan Haar onverdiend geschonken ondervond, voor wat Zij met dat machtige woord "genade" trachtte te omschrijven. Ik geloof, dat wij Haar, die nu van ons heengegaan schijnt, "de laatste eer" kunnen bewijzen door Haar geest van dankbaarheid en vertrouwen in ons aller harten te laten voortleven. Dat dit zo zijn moge.'

Kijk niet naar de nare kanten van je leven, maar naar alles wat je wel hebt gekregen, dat was helemaal in de geest van mijn moeder. Zo beleefde mijn vader ook haar dood, in diepe dankbaarheid voor het leven dat ze samen gehad hadden. Ik leerde van haar om me onlosmakelijk met Alles verbonden te weten, zodat verlangen en weemoed in elkaar overvloeien en je je eigen essentie kunt voelen.

Boven: Antonie Veen met zijn hele familie tijdens
het verlof in 1933 te Sneek.

Mijn moeder in 1954.
Zij liet zich niet graag portreteren,
want ze was vaak niet tevreden
over haar uiterlijk. Maar mijn
vader vond haar altijd mooi.

Bij het vijftigjarig jubileum van de verloving van mijn ouders in 1970.
Hans was speciaal overgekomen uit Canada. Mijn ouders vonden de verloving
nog belangrijker dan hun huwelijk.

1933-1934 – Het verlof

Hoera, hoera! Grote blijdschap, een groot feest, de eerste zes jaren waren voorbij en zo vertrokken ze, op 7 juni 1933, met de drie kinderen, ik was nog geen jaar oud, met ms. Dempo naar Nederland, op verlof. Er werd wat met me gesjouwd, in de reiswieg en in allerlei soorten bedden. Er was een zeebaboe, die af en toe oppaste, maar klaarblijkelijk zorgde ik voor weinig problemen en was ik een heel gemakkelijk reiskind. Vanaf de boot in Suez bezochten ze de piramides van Gizeh, en in Zwitserland zagen we de sneeuw die daar midden in de zomer op de hoogste hellingen nog lag. Mijn vader schreef vanaf de boot:

27 Juni 1933, Straat van Bonifacio, M.S. Dempo

'Beste mensen,

Tot vanmorgen nog liep ik in m'n Indische pakje, al was de temperatuur in enkele dagen van 90 graden (Roode Zee) tot 70 graden gedaald. Die klimaat overgang is met vele andere zaken wel één van de meest belangrijke dingen voor de ervaring, al geeft het heel wat hoofdbrekens voor het uitzoeken van de bagage, die welke naar Zwitserland, naar Sneek of Den Haag moet worden doorgezonden. Baboe nemen we niet mee, die gaat met de boot door naar Rotterdam.

We hebben aan boord wel heel veel plezier en hulp van haar gehad, maar ze is niet van het slag, dat Betsy erg goed ligt. We moeten maar zien hoe we ons verder helpen. Een schitterende zeereis ligt achter ons, door tal van omstandigheden veel heerlijker dan die op de Tambora: hulp van de baboe, de jongens, die belangstelling toonden voor alles en nog wat, behoudens wat koorts en verkoudheid van Zuske, de gezondheid, die ons toeliet alle aanloop havens even te bezoeken, de ongelooflijke geriefelijke boot enz. We passeeren alle belangrijke punten ook telkens met daglicht, waardoor we veel moois genoten, o.a. gisteren de doorvaart door de straat van Messina, langs Scylla en Charybis, die duidelijk zichtbaar waren. Den dag dat de boot door het Suez-kanaal voer maakten Betsy en ik met 30 anderen onder leiding van Cook een onbeschrijfelijk interessante tocht van Suez door de woestijn naar Cairo, bezoek aan het Egyptisch museum en de wereld beroemde schatten van Tut-Ankh-Amon, per kameel naar de pyramiden van Gizeh en de sphinx en 's avonds per expres met de restauratiewagen naar Port Said, waar we om tien uur hoogst voldaan thuis kwamen en alle kinderen rustig in hun bed aantreffen. Een vriendelijke passagiere had dien dag op hun gepast. Wat zeg je van zulke bofferds!'

We waren in Marseille van de boot gestapt om de reis voor twee weken te onderbreken, met een klein uitstapje in de Zwitserse bergen. In Wilderswill, bij Interlaken betrokken we een hotel, van waaruit mijn ouders met de jongens allemaal wandeltochten maakten, terwijl ik bij een vreemde Zwitserse hulp werd achtergelaten:

7 juli 1933, Zwitserland

'Een dag te voren hadden wij besteed aan de gehele (Hans en ik) of gedeeltelijke (Betsy en Paul) bestijging van den berg, waarop de Schynige Platte ligt. Overigens vermijden we ons hier in de naaste omgeving met kleinere wandelingen met of zonder zusje, een beetje liggen in het hooi, wat even zoveel ongekende genoegens vormen voor de hele familie. Veel tochten hebben we nu niet meer op ons programma, te meer omdat ook het kindermisje niet verhelpen kan dat het heelen dagen uitgaan voor zusje bezwaarlijk is.'

Mijn moeder schrijft over het kindermisje:

'We zijn in het bezit gekomen van een Zwitsers misje van 15 jaar, dat wat op Zuske past en waardoor het ons mogelijk is geweest gisteren de hele dag uit te zijn naar de kleine Scheidegg en de Eigergletscher, waar de jongens voor de eerste keer sneeuw zagen: ze klaagden veel en erg gauw over kou. Prachtige tocht.'

Mijn vader vervolgt:

'Ik zou de jongens nog graag de Aarenschlucht laten zien, hun belangstelling blijft groot, maar ze hebben veel op te nemen. (...) We willen de nachttrein nemen, maar we zullen wel niet aan één stuk van hier naar Sneek kunnen trekken. Maar vandaag over een week, vrijdag zijn we er al. En Zondag moet het dus goed zeilers weer zijn.'

Met de trein reisden we vervolgens verder naar Den Haag. Aangekomen in Holland trokken ze het hele land door. Natuurlijk logeerden ze bij diverse familieleden, trokken van Sneek naar Winschoten waar Piet's moeder en zus Eva woonden en vervolgens van Groningen naar Weert. Ze reisden met trein en bus. Terwijl de koffers met besteldiensten vooruit werden gestuurd, bezochten ze alle vrienden en bekenden. Ze genoten van de seizoenen, maar waren toch al een beetje verindischt; ze hadden af en toe wel last van de koude.

Al had mijn vader dan vrij, voor de kinderen moest er weer enige regelmaat komen, want de jongens moesten ook naar school om in een jaar niet achter te raken. Zo werd er een vaste standplaats gekozen in Den Haag, waar we het grootste deel van het jaar in een soort pension aan de Soendastraat doorbrachten, met een Pools misje, maar soms ook een baboe, als hulp. Ze genoten enorm van deze Hollandse tijd en blijkbaar moet voor menig koloniaal gezin zo'n verlofsjaar ook iets subliems zijn geweest. Het is een heel drukke periode, omdat er veel geregeld moet worden voor Paul, die achter zal blijven, maar tevens moet de terugkeer naar Indië georganiseerd worden. We wandelden veel in de Scheveningse bosjes, waar ik zelf echter geen enkele herinnering aan heb.

Het lukte mijn vader om nog een korte tijd aan het verlof te plakken en hij besloot om in de winter een nieuw uitstapje naar de sneeuw te maken. Alleen ditmaal, vertrok hij om voor het eerst in zijn leven te gaan skiën. Zo schreef hij aan zijn moeder:

's Gravenhage, 10 Februari 1934

'Beste Ma,

Uw beste wenschen, die mij op reis zullen vergezellen, heb ik in dank nog ontvangen. En voordat ik thans ga, wil ik even een enkel woordje schrijven. De koffer(s!) staan klaar: een keurig door het jagershuis aangemeten ski-pak is vanmorgen juist klaar gekomen; de schoenen, die erg duur zijn, hoop ik in Zwitserland te huren. De weerberichten uit Engelberg, die vanmorgen in de courant stonden, zijn zeer gunstig, dus wij zijn vol goeden moed. Het is wel eenig dat ik nu op 't oogenblik, dat ik eigenlijk in Indië in functie had moeten treden, naar de bergen en de sneeuw trek om daar eens fijn te sleeën en te ski-en, enz. (...)'

Een klein portret van de zus van mijn vader, tante Eva

Deze zeven jaar oudere zus was een merkwaardige vrouw; ook mijn vader en moeder vonden haar een vreemd persoon en hebben haar nooit begrepen, maar intellectueel konden ze goed met haar opschieten. Ze heeft in haar leven nooit een relatie gehad. Ze was zoals ze vroeger zeiden: een uitgesproken oude vrijster en zo kleepte ze zich ook. Of ze haar alleenzijn betreunde is nooit aan de orde geweest. Ze had wis- en natuurkunde gestudeerd in Utrecht en promoveerde op een proefschrift getiteld: *Evoluties in het complexe vlak*. Dat was voor een vrouw in die ongeëmancipeerde tijd zeer bijzonder.

Ze was een mannelijke vrouw, met grote handen en ze was niet moeders mooiste. Een vrouw die integer en rechtschapen was. Ze had iets onzijdigs, voor mij iets kleurloos, met een goedheid waar je op afgleed, een saaiheid waar ik geen raad mee wist. Toch had ze genoeg sociale bezigheden, ze verveelde zich nooit en had veel vrienden. Ook borduurde ze graag, ze maakte prachtige frivolité kanten zakdoekjes. Ze was een evenwichtig mens, ze nam het leven zoals het kwam, maar bleef een onbewuste vrouw.

Ze bezat geen enkele mensenkennis en geen echte belangstelling voor kinderen. Hierdoor liep haar leraressenschap uit op een groot fiasco, ook omdat ze in het geheel geen orde kon houden. Zo stuurde ze altijd de brieven van mijn broers terug, waarbij ze nauwkeurig de spelling- en stijlfouten rood onderstreepte, met de bedoeling hun iets bij te brengen. Haar falen als lerares heeft grote tijd van haar leven bepaald. Ze leefde samen met haar moeder in Winschoten, Boschsingel 10. Mijn oma was vanuit Arnhem bij haar dochter komen wonen om voor haar te zorgen als zij werkte.

Tot 1942, toen mijn oma op tachtigjarige leeftijd overleed, hebben ze samen in goede harmonie geleefd. Toen ook Eva ouder werd en in een bejaardenhuis ging wonen, zochten mijn ouders haar nog veel op. Ze is tot aan haar zachte dood op hoge leeftijd altijd een gezond mens gebleven.

De groepsfoto van mijn vaders skigroep in Engelberg, met hemzelf als de eerste van rechts in de rij.

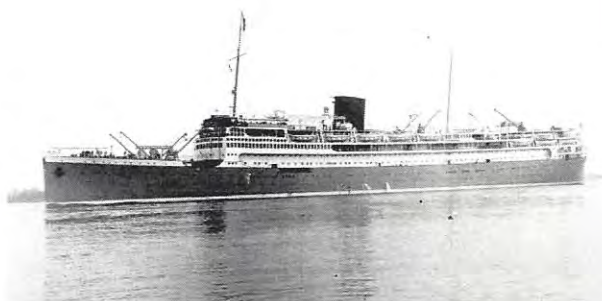

Op het strand van Scheveningen.

Boven: Zeilen op de Wilhemina, het zeilschip van mijn opa Antonie Veen.

Links: Een ansichtkaart van mijn ouders uit Port Saïd aan Paul die in Holland was achtergebleven.

Boven: M.S. Balocran waarmee we terugkeerden naar Nederlands-Indië

Paul blijft in Holland

Na een jaar in Nederland keerden ze terug naar Indië, zonder Paul. Hij bleef in Den Haag om daar op de antroposofische school aan de Waalsdorperweg les te krijgen. Is het niet een heel leuk toeval dat hun achterkleinkinderen ook dit soort onderwijs genieten?

Paul kon bij een collega van mijn vader in huis komen wonen. Deze oer-Hollandse, harmonische, rechtschapen familie Sterk woonde in de Adriaan Pauwstraat in het Haagse Statenviertel. De vrouw was een lieve en geduldige moeder. Desondanks mistte hij wel zijn eigen familie, hoewel hij daar nooit over schreef naar Indië. In die tijd werd aan zulke gevoelens niet veel aandacht geschonken en men nam het leven meer zoals het was. Mijn moeder verwerkte het gemis van Paul heel erg in zichzelf. Zonder haar zorgenkind terug naar de verre tropen. Mijn vader leek dat allemaal heel verstandelijk op te vatten. Hij accepteerde het achterlaten van Paul als een goede keuze. In die dagen was het een gewone zaak, dat kinderen van Indië-gangers, wanneer het onderwijs in Indië ontoereikend was, in Holland bij familie of vrienden ondergebracht werden.

Wanneer ik mijn ouders er naar vroeg, zeiden zij dat zij nog altijd een goed gevoel hadden bij hun keuze, dat hij in Holland beter af was dan bij het gezin in Indië. Zeker in de oorlog had hij het in Holland beter. Zelf heb ik er mijn twijfels over gehad, maar toen ik ouder werd, ben ik er anders naar gaan kijken en na het lezen van hun vele brieven heb ik veel begrip voor hun beslissing gekregen.

Een portret van Paul

Ik herinnerde me dat ik in Indië op een keer vroeg, toen ik de foto van Paul bewust op het bureautje van mijn moeder zag staan, wie dat was. De verbazing en de trots van mijn kant was groot, toen ik hoorde dat het mijn broer in Holland was. Ik moet toen al zes zijn geweest. Verder heeft zijn afwezigheid geen enkele rol in mijn Indische leven gespeeld. Toen ik als tienermeisje terugkwam in Holland, leerde ik Paul eigenlijk pas bewust kennen. De eerste tijd was ik heel verguld met die nieuwe broer, maar later toen ik ouder werd ontstond er een afstand door de zeer verschillende levens die we leidden.

Hij werkte op een boerderij in Loosduinen aan het einde van de Laan van Meerdervoort, dicht bij de plek waar nu het Loosduinse crematorium is gebouwd. Hij heeft daar vanaf zijn schooltijd, voor de oorlog, tot de sanering van de boerderij, trouw gewerkt. Hij was een inwonende knecht bij een boer die hij graag mocht, maar hij vond de echtgenote een moeilijke vrouw en dat zette vaak een domper op zijn werk. Als ik Paul opzocht liep ik met hem mee de wei op, een weiland dat tot de duinen van Kijkduin reikte. Ik keek toe als hij de koeien ging melken en de kippen en konijnen verzorgde. Later heeft hij in zijn eigen huisje ook allerlei beesten gehouden. Hij fokte konijnen waarmee hij menig tentoonstelling afliep en won zo nu en dan ook daadwerkelijk een prijs.

Wat voor een karakter had Paul? Hij was een zachtaardig iemand, heel hulpvaardig, maar ook humeurig. Hij was trouw, introvert, maar als hij je vertrouwde gaf hij zich helemaal. Hij was een aardig, goedmoedig en dankbaar persoon. Hij was in staat om van het leven te genieten en met de kleine dingen in het leven blij te zijn. Hij kon heerlijk hartelijk lachen. Familievrienden vonden hem een levenskunstenaar.

Zijn geestelijke handicap maakte dat hij zich vaak wat geïsoleerd en eenzaam voelde. Hij leefde altijd in twee werelden: aan de ene kant het intellectuele gezin van zijn ouders en aan de andere kant zijn boerenleven. Toch deed hij zijn best om in beide werelden te functioneren. Mijn moeder had een wat moeilijke relatie met hem en had weinig geduld met zijn handicap. Ze had moeite met zijn boerse manieren. Zo kon ze hem bijvoorbeeld herhaaldelijk vragen zijn vuile handen en nagels schoon te maken.

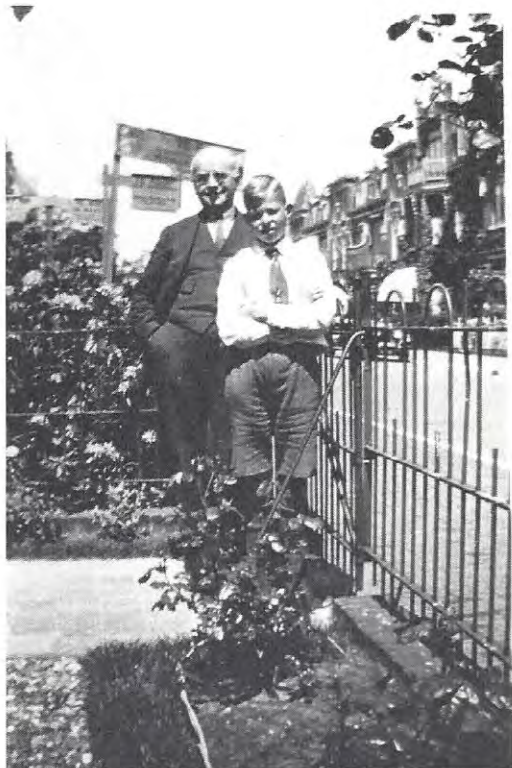
Ze hield veel van Paul, maar ze lagen elkaar niet zo en ze was heel blij dat mijn vader veel van haar overnam. Hij kon goed met Paul omgaan zoals hij was en besprak vaak de dingen die Paul interesseerde, zoals zijn reizen en zijn werk. Mijn vader deed er alles aan om zijn zoon te helpen en te behoeden voor mensen die misbruik van zijn vertrouwen zouden willen maken. Zo regelde hij zijn financiën, maar liet hem daarbij altijd in zijn waarde. Paul hield veel van zijn vader en zijn vader stond altijd voor hem klaar.

Links: Paul in de achtertuin van het huis in Weert in 1923.

Rechts:
Paul op zijn verjaardag in Holland,
in de tijd dat wij in Indië verbleven.

Links: Paul met meneer Sterk bij wie hij in Holland verbleef.

Rechts:
Paul omstreeks 1950 in Nederland.

Paul werd geboren in 1922 in Weert als eerste kind van mijn ouders. Ze waren heel gelukkig met hem. Ze woonden in een heerlijk groot huis, mijn vader had een nieuwe baan en ze waren vol verwachting begonnen aan een gezin. Hij was 'teer van gestel', was vaak ziek en huilde erg veel. Menig dokter kwam om advies te geven, maar mijn ouders bleven aanmodderen. Hij had geregeld bronchitis en doordat hij zich niet ontwikkelde zoals andere kinderen, zagen ze na een jaar dat hij speciaal was. Hij ontwikkelde zich langzamer dan zijn jongste broertje en het werd mijn ouders duidelijk dat Paul minder begaafd was. Na zijn derde jaar werd hij wat sterker en ging het steeds beter met hem. Samen met zijn broertje Hans vormde hij een goed stel.

Toen kwam daar een grote verandering: de overplaatsing naar Indië. Paul vond het een feest, een maand op de boot en daarna in een hotel in Batavia. Hoewel hij vaak bang was voor het onbekende, hield hij heerlijke herinneringen aan de tijd in Indië over. Als er maar niet die dwang was geweest, dat hij toch naar school moest, dan had het leven voor hem er veel fijner uitgezien. Daar het toen nog helemaal niet duidelijk was wat zijn mogelijkheden waren, werd er naar allerlei manieren gezocht om hem scholing te geven.

Testen en aparte scholen waren er niet, ouders moesten dat dus zelf uitzoeken. De zorgen en keuzes daarover waren voor mijn ouders soms zwaar, daar het bleek dat Paul op de gewone school niet mee kon. Hij was nogal angstig, heel gevoelig en raakte gemakkelijk aan het huilen. Hij beseftte zelf ook heel erg goed dat hij moeite met leren had en ook sociaal moeilijk functioneerde. Dat maakte hem dan verdrietig.

Het was een continu aftasten, waar hij het beste op zijn plaats was en waar hij het gelukkigst kon zijn. Dagelijks hielp mijn moeder hem met zijn schoolwerk, wat haar veel inspanning kostte, want erg geduldig was ze niet. Ze was vlug en soms ook vluchtig, ze begreep Paul niet en dat gaf af en toe problemen. Uiteindelijk werden er goede oplossingen gevonden zoals ik al eerder beschreef.¹

Als mijn ouders in 1934 na het verlof naar Indië terugkeren, hebben ze toch besloten om Paul achter te laten in Holland. Hij komt bij de familie Sterk, een collega van mijn vader, te wonen. Hij heeft het bij de familie Sterk heel fijn en voelt zich bij de drie oudere kinderen erg thuis. Deze kinderen zijn begaafd en worden respectievelijk advocaat, dokter en maatschappelijk werkster. Hij heeft zich echt met die familie verbonden, want wanneer de kinderen uit huis gaan en Paul alleen achterblijft, gaat Paul vaak bij hen logeren.

Nadat hij de school doorlopen heeft, vindt de familie Sterk voor hem een baantje bij een boer, waar hij lang werkt. De oorlogstijd was voor de boerenfamilie waar Paul werkte en woonde niet gemakkelijk, omdat aan die kant van Den Haag een lanceerinstallatie was voor de V2-raketten die op Engeland afgevuurd werden, waarvan er soms eentje vroegtijdig boven hun woonwijk ontplofte. Ook werd er een tankgracht gegraven, een verdedigingslinie langs de kust waardoor veel onrust werd gezaaid. Aan het einde van de oorlog, terwijl de honger voelbaar werd en de Duitsers op de boerderij goederen kwamen opeisen en naar onderduikers zochten,

¹ Zie hoofdstuk 1929

heeft Paul wel enkele bange momenten gekend, aangezien ze onderduikers schuilplaatsen gaven met alle gevaren van dien.

Paul moest drie geliefde mensen verliezen. Vóór de oorlog nog zijn pleegmoeder Lien Sterk, in de oorlog de aardige boer bij wie hij werkte en daarna zijn geliefde oma Catharina Haga, waar hij zo vaak logeerde. Die verdrietige gebeurtenissen heeft hij heel flink ondergaan. Hij leerde het leven te nemen zoals het kwam.

Toen mijn familie na de oorlog terugkeerde, hebben we in het huis gelogeerd van de familie Sterk die zelf in de oorlog geëvacueerd was naar de Vruchtenbuurt, Abrikozenstraat 204. Het was voor Paul een hele omslag om weer met zijn verindischte tropenfamilie om te moeten gaan. Na een half jaar in het nauwe bovenhuis met ons zevenen te hebben gewoond, verhuisden de familie naar een gehuurde bovenverdieping in de Bentinckstraat 121. Paul is dan 24 jaar en ik zie een flinke sterke jongen voor me, die positief in het leven staat, een gezelligheidsdier, een door de wol geverfde boerenjongen. Altijd in voor activiteiten, vol belangstelling voor de natuur, dieren en aardrijkskunde. Hij kon geweldig kaartlezen. Na de oorlog werkte hij nog meer dan tien jaar op de boerderij in Loosduinen. Nu voor de zoon van de boer, die hem voor de oorlog had aangenomen.

Toen de boerderij werd gesaneerd kreeg hij een baan bij de gemeente, waar hij meer verdiende. Hij bewaakte leegstaande huizen, werkte in de gemeentetuinen en vervoerde afval. Bij het naderen van de veertig kreeg hij ook een eigen flat, waarvoor hij huur aan mijn vader betaalde. Ook heeft hij, bij het behalen van zijn rijbewijs, een eigen auto gekocht, waarmee hij menig vakantietocht met mijn ouders maakte, waar ze alle drie van genoten. Hij was een trotse autobezitter en een goede chauffeur. Hij onderhield goed zijn sociale contacten en logeerde vaak bij tantes, ooms en vrienden.

Die tijd was goed voor hem. Hij werkte op regelmatige tijden en elk weekend kon hij bij mijn ouders logeren. Ook ging hij met een vriend op reis naar het buitenland. Hij kon het leven steeds beter aan en genoot volop. Dat is pas veel later tot mij doorgedrongen, want ik had niet zo veel contact met hem; door het grote leeftijdsverschil had ik andere belangstellingen en mijn eigen gezinsleven ontstond in die tijd. Dat er zich in zijn leven nog geen vrouw had aangediend was verwonderlijk te noemen. Daar waren mijn ouders wel vaak bang voor geweest, want Paul was heel naïef, te goeder trouw en gauw blij met aandacht.

Maar dan is Paul een man van een jaar of vijftig, dit speelt kort na het overlijden van mijn moeder, wanneer hij behoefte gaat voelen aan een vrouw. Via een vriend begint hij met contactadvertenties. Er komen verschillende vrouwen op af, maar dan is daar opeens Gien, een alleenstaande Chinees-Indonesische vrouw met vijf kinderen, die Paul geheel in haar gezin opneemt. Hij vadert over de kinderen, maar Gien is de baas over het verdere verloop van hun leven. Haar achtergrond is wat duister, het is niet duidelijk of ze getrouwd is geweest en hoe ze in Nederland terecht is gekomen. De ware toedracht hebben we niet boven tafel gekregen, maar Paul genoot intens.

Of ze van hem hield? Ik geloof het wel, maar ze handelde vaak vreemd in hun relatie. Na een tijdje wilde Gien trouwen. Voor Paul ging het wat vlug. Hoewel hij gek op haar was en zij hem geheel inwijdde in het leven van de seksualiteit, voelde hij instinctief dat er iets niet klopte. Ze had iets van een geisha, maakte lekkere hapjes, verwende hem met massages en kon prachtige Indische verhalen vertellen. Ook ik was geheel in de ban van haar persoonlijkheid. Paul voelde zich heel gelukkig bij haar, hij werd nu voor vol aangezien, al bedisselde ze alles en nam zijn leven een grote wending.

Onverwachts gebeurde er iets verschrikkelijks. In 1978 werd Paul ziek en na veel onderzoeken bleek hij een kwaadaardige hersentumor te hebben, die de doktoren wilden opereren. Paul was zo flink en zo berustend, overzag niet de grote gevaren, maar hij was natuurlijk ook bang. Hij zocht veel steun bij mijn vader en mij. Gien kwam op elk bezoekuur met allerlei Indische hapjes, die Paul, al aardig dik geworden, moest opeten. We bezochten hem regelmatig in het Westeinde ziekenhuis in Den Haag. Maar het ging niet goed met Paul.

Toen tekende Gien ondertrouw aan met de al doodzieke Paul, die zich door haar liet overtuigen. Bij de notaris probeerde ze zijn erfgenaam te worden. De notaris, die de zaak wat verdacht vond, kende mijn vader en stelde een testament voor waarin mijn vader de helft erfde, wat Paul ook graag wilde. Vlak voor de operatie heeft ze nog geprobeerd een handtekening van hem los te krijgen voor een huwelijk, maar hij was al te ver heen en de artsen hielden haar tegen. Na de operatie kwam hij niet meer bij en stierf hij, 56 jaar oud, na een ziekbed van enkele maanden.

Mijn vader, Gien en ik hebben geprobeerd een rustige, mooie crematie te maken met veel inbreng van Gien. En dat was geen gemakkelijke klus, want Gien was erg gefrustreerd en verdrietig. Bij het opruimen van zijn huis was Gien ons al voor geweest en had veel waardevolle spullen meegenomen, wat voor mijn vader, die veel familiestukken zag verdwijnen, niet gemakkelijk moet zijn geweest, maar hij hield zich groots. Met Paul's auto vol geladen vertrok ze uit ons leven. Mijn vader heeft het verlies van zijn zoon heel rustig opgenomen, zoals hij dat ook met het verlies van mijn moeder heeft gedaan. Wij allemaal zijn er heel kalm onder geweest. Gezamenlijk hebben wij zijn huis opgeruimd.

Op de crematie van Paul hield mijn vader deze toespraak:

Nu wij zijn samen gekomen om afscheid te nemen van Paul, overvalt mij aanvankelijk een groot zwijgen, omdat ik mij verplaatst voel voor een groot raadsel, het levensraadsel, dat hier wel heel schrijnend voor ons staat: waarom?

Als ik me het beeld van Paul voor ogen stel, dan aanvaard ik hem als de vriendelijke altijd behulpzame man, die voor ieder gereed stond die een beroep op hem deed. Die vriendelijkheid uitte zich ook in de liefde, die hij voor zijn dieren, zijnavia's en zijn konijnen, vogels had: jarenlang heeft hij ze als zijn hobby verzorgd. In dezelfde lijn lag de medewerking, die hij zovele jaren verleend heeft aan de Loosduinse pluimvee en kleindieren vereniging. Het is in dit verband tekenend, dat deze vereniging hem het erelidmaatschap heeft aangeboden.

En om nog een ander facet van Paul's leven naar voren te brengen, dan moet ik toch zeker de grote voldoening noemen, die hij in het bezit van een auto gevonden heeft. Steeds stond hij klaar voor vrienden en bekenden om ze met zijn auto te brengen, waar ze maar wilden. Ook deed hij er graag boodschappen mee, niets was hem in dit verband te veel. Mij persoonlijk staan nog heel duidelijk in het geheugen de jaarlijkse tochten, die zijn moeder en ik met hem maakten om Nederland beter te leren kennen: dat was in 1973 een prachtige tocht door Friesland, 1974 door Groningen en Drenthe en in 1975 door Overijssel. Dit waren voor ons drieën ware feestdagen.

En toen leek het alsof in dit jaar 1979 zijn leven tot een hoogtepunt zou worden geleid. Paul leefde onbezorgd een toekomst tegemoet, waarin veel liefde zijn deel zou zijn. Maar wreed greep hier zijn ziekte in: noch de liefde van mevrouw Njoo, noch medische ingrepen mochten baten. En dan sta ik weer voor die menselijke vraag: waarom?

Wij mogen, geloof ik, een troost vinden in de overtuiging, dat er een Macht is in leven en dood, die ons leidt, waarvan de wijsheid de onze verre te boven gaat. Aan deze leiding van barmhartigheid mogen wij ons in vertrouwen geven.

Niet onze wil, maar Zijn wil geschiede.'

1934 – Terug naar Indië, Soerabaja

In juni 1934 gingen we aan boord van ms. Baloeran, het zusterschip van ms. Dempo. Het was een heerlijke, voorspoedige reis en we raakten al snel gewend aan het leven aan boord met alle geneugten van dien. Mijn ouders kregen te horen dat hun nieuwe standplaats de Florisstraat in Soerabaja werd. Mijn vader moest ook veel meer reizen in de regio om de achterstallige belastingen bij Indische-Chinezen te controleren en te innen. We woonden in een prachtig huis, wat toch erg Hollands was ingericht, met warme, pluche kleden en gordijnen en prachtige glas-in-loodramen in de stijl van de Europese art deco. Een foto van Paul pronkte op het bureautje van mijn moeder. Tinnen vaasjes, een tinnen theeservies en een koperen kandelaar.

De Europese gemeenschap was kennelijk zo hecht en klein, dat ze meteen weer ingebed verder leefden. In Soerabaja leerden we ook de familie Roodhuyzen kennen. In mijn beleving was het in Soerabaja licht en stralend, veel bergen en natuur en groen; die weidsheid en ruimte heb ik zelden meer zo ervaren. We hebben daar maar een heerlijk half jaar gewoond.

1935-juli 1937 – Malang

Op 20 januari 1935 kreeg mijn vader bericht dat hij naar Malang zou worden overgeplaatst. Dat betekende voor hem een kleine promotie. Hij kreeg een eigen kantoor en werd chef van Wim Roodhuyzen, de vader van Ineke Ensink en Bep van Beek die ook mee naar Malang zouden verhuizen. In februari verhuisden we naar Malang. Naar Merbabopark 32, nu Jalan Merbabu. Het was zo'n heerlijk huis met prachtig uitzicht op de berg.

Verhuizingen waren er in Indië aan de lopende band. Vrienden gingen en kwamen, de één vertrok met verlof naar Nederland of werd overgeplaatst naar een andere stad en de ander ging weer voorgoed naar het moederland terug. Aan deze veranderingen werd niet zwaar getild. Bij venduhuizen kocht en verkocht je meubelen en voor het versjouwten en verhuizen waren er genoeg koelies. Mijn moeder had de organisatie, dat kon ze als de beste en je hoorde haar niet meer klagen. Ze was gewend geraakt aan de gang van zaken. Mijn vader stortte zich helemaal op het werk, daar hij zich moest inwerken. In mijn herinneringen zaten mijn ouders 's avonds altijd aan hun bureaus, mijn moeder schrijvend aan haar correspondenties en mijn vader aan zijn werk.

In deze tijd liggen mijn eerste herinneringen. Ik zie mijn slaapkamertje aan de zijkant van het huis, mijn pop uit Holland, de inrichting van de woon- en zitkamer. De tuin achter is droog en kaal, maar later is hij begroeid met begonia's, oleanders en Oost-Indische kers, die erg sterk ruikt. Hans krijgt een hok met konijnen die diepe hollen maken waar Hans ze vaak in verliest, tot mijn groot verdriet. Wanneer alle jonge baby konijntjes in het hol verdrinken bij een grote *banjir* (regenbui) ben ik ontroostbaar.

Mijn moeder nam nu heel veel van de briefwisseling op zich daar mijn vader het veel drukker met zijn werk had gekregen. Het waren vaak relationele verhalen over de vrienden, over haar werk bij de *Christian Science* kerk en haar vrijwilligerswerk. Ook schreef ze veel over de kinderen: ook over Paul, over wie ze elke week van Lien Sterk bericht kreeg. Het bleek dat ze heel goed met haar schoonmoeder over haar geestelijk leven kon corresponderen, wat haar heel gelukkig maakte. Haar eigen familie toonde niet veel belangstelling voor haar interesse in de antroposofie en *Christian Science*, zodat haar brieven naar hen vaak oppervlakkig waren. Daar had ze verdriet van.

Voor het huis in Soerabaja. Mijn moeder, Hans en ik zittend op het platje met de middagthee.

Het heerlijke mooie huis in Soerabaja dat mijn ouders na het verlof betrokken.

De eetkamer, nu ingericht met eigen spullen, met de art deco klok en schilderijen die we meenamen toen we terugkeerden naar Nederland.

Mijn moeder aan het schrijven aan haar bureau in Soerabaja.
De kandelaar staat op mijn vensterbank.
De foto van Paul stond altijd op het bureautje

Nog een stukje uit de correspondentie van mijn moeder:

Van vriendin Aaltje Milius¹ hoorde we een heel fijn verhaal over Paul. Ze was op bezoek geweest bij de Sterken. Ze vond, dat we voor Paul's tehuis een prachtige keus hadden gedaan, vooral het positieve liefdevolle gezag, dat bij de Sterken werd gehandhaafd, had op Paul een zeer heilzame invloed. Hij schikte zich vrolijk aan hun regels en straalde volgens Aaltje, en kon zo juichend "gezellig" roepen. Aaltje had een lang gesprek met Lien Sterk over de Vrije School en bij het weggaan had Lien gezegd, dat ze het nu beter begreep en er anders tegenover stond. Ik was zo dol gelukkig met dit bericht, en Aaltje zal geregeld contact houden. En zo zijn alle vriendinnen hem al aan het uitnodigen. Hij liet een fotoalbum aan Lied Holleman zien en toen hij Zuske aanwees op de foto, had hij alleen gezegd: "Zoo, jammer, dat Zuske over zes jaar al zo groot is." Ja, dat denk ik ook zo vaak, ook U zou zo van haar genieten, net als wij. Maar zo klein als ze is, ze heeft een willetje, en dan moet ik wel de hand er aan houden.'

We moesten allemaal weer wennen. Hans was achter op school door alle verhuizingen en mijn moeder wilde hem bijwerken. Ook ik had in het begin nog geen vriendinnetjes en vriendjes, maar scheen de hele dag buiten te spelen met poppen en theeserviesjes. Enige Europese cultuur was er kennelijk ook, mijn moeder schreef:

Hans en ik zijn samen zo gezellig naar de Franse film geweest, 'Alleen op de Wereld', hij had zijn hand in mijn schoot, want hij vond het spannend en ik had het druk met vertalen. Zuske werd door Piet naar bed gebracht, en vertelde me de volgende dag precies hoe dat gegaan was: "Vader bed bracht, pisang etc", die eigenwijsneus.'

Het was een regelmatig, rustig leven, de kinderen naar school, daarna zwemmen en 's middags slapen. Al had mijn vader het heel druk, ze konden toch genieten van het koelere klimaat in Malang. Regelmatig vroegen ze of oma Catharina er niet iets voor voelde om over te komen, omdat ze haar zo graag het land zouden willen laten zien, maar daar is het nooit van gekomen. Een brief van mijn vader:

'21 April 1935, Malang, Paaschzondag, de beklimming van de Welirang

Een mooie vrije dag om U eens een brief te schrijven. Ik zal U een getrouw relaas geven, van de eerste bergtocht, die we vanuit Malang hebben gemaakt. Het gezelschap... bestond tenslotte uit Betsy, Hans [toen 11 jaar oud] en ik, benevens Wim Roodhuijzen, (de adjunct-inspecteur, die pas vanuit Soerabaja en bij diens vrouw Zuske onderdak heeft gevonden) en Bert Leutcher, een oude kennis van Betsy uit Groningen, die in Semarang op een suikerfabriek woont.

De tocht ving Goeden Vrijdag om kwart voor zes aan, toen een taxi ons naar het 50 kilometer ver weg gelegen villadorpje Tretes bracht, het weekend oord van de

¹De moeder van Pump Milius.

Soerabajanen. Daar betaalden we bij de boschopziener onze plaatsen in de pasangrahan, die we 's avonds boven op de berg zouden betrekken, charterden vijf koelies [dragers], die onze bagage op hun nek namen, alsmede een paardje, dat de vermoeiden eventueel bij beurten zou moeten verder brengen en vingen op 700 meter hoogte zijnde de wandeltocht aan tegen de helling van den tweelingberg Ardjoeno-Welirang op. Het was een steenig boschpad met korte zig-zags vrijwel recht naar boven door een vanwege het boschwezen open gekapt gedeelte, van het bergbosch. Hooger we kwamen hoe meer het loofbosch werd vervangen door de Tjemara's (onze Indische den, die op kerstmis trouw zijn ersatz-plaats vervulde).

Het was een lange doch loonnende wandeling, die ons na zes uur (Van 8 tot 2 uur) bracht bij de hoogst gelegen pasagrahan van Java, de bekende pondok 'Lelie Djiwo' (Verloren ziel) op 2700 meter hoogte, een zeer primitieve logeergelegenheid. Dankbaar waren we toch daar een paar bedjes gespreid te vinden. We hebben er ons verfrist, wat gegeten, wat gekeuveld bij de gezellig knappende potkachel gezeten om ons wat te warmen en vroeg naar bed.

Nachts om 2 uur stonden Hans en ik al weer op (De rest dorst de klimpartij niet meer aan) om de laatste 400 meter te stijgen naar de top van de Welirang, een van de weinige bergen op Java boven de 3000 meter. Het was vollen maannacht, een sprookjesachtige tocht door het verlichte bosch, ik voorop. Hans op het paardje er achter aan en aan het slot een koeli, die warme truien, plaiden en wat eten meedroeg.

Al gauw sloten dichte nevels en wolken de maan weg. Het was de laatste dagen in Malang reeds vrij onstuimig en regenachtig weer geweest. We hadden het bij onze bestijging vrij gunstig gehad, in elk geval droog, zij het dan ook zonder de speling van het zonlicht door het bosch. Maar bij het donker worden waren enkele plasbuien los gekomen.

Toen dus de maan weer ging schuilen achter nevels laag over ons heen hangende wolken, voorspelde het niet veel goeds. Na een uur flink stappen, bereikten we de boomgrens: het paardje kon niet hooger en ging weer terug. De wind zwiepte de nevels om ons heen, de koelie ried af verder te gaan omdat het weer zoo weinig goeds voorspelde.

Ik besloot te wachten tot het aan breken van den dag. Zoo op een steen, trachtend warm te blijven in een omgeving, waar wat struikjes bescherming konden geven in een omgeving groots van desolaatheid. Juist toen we dachten het op te geven kwam er een viertal andere toeristen naar boven en daar zijn we toen achteraan gegaan. Het pad werd smaller en smaller, op het laatst hielden we ons aan rotsblokken vast, omdat aan beide kanten onpeilbare afgronden gaaptten, gevuld met ondoordringbare mist. Op den top gekomen, hebben we nog gewacht tot het dag zou worden en toen op een oogenblik de wolken nog niet gescheurd waren en dus het uitzicht beletten, zoowel van de krater, waar volgens zeggen, sulfatoren nog steeds opnieuw zwavel in aanmerkelijke hoeveelheden afzetten, als naar de vlakte, zijn we teruggewandeld, wel wat teleurgesteld, maar toch getroffen door de grootsche natuur op het topje van zoo'n bergkolos. Kwart over zeven waren we weer op Lelie Djiwo terug, waar het juist begon te regenen.

Terwijl de anderen inpakten rustten Hans en ik nog even op bed uit en om tien uur begon de terugtocht. Afwisselend zon door een regenbuitje heen. Een paar echt Indische

pajongs [paraphu's] hielden ons droog. Ook liet de berisping een paar maal schitterend uitzicht over de vlakte toe dat we de vorige dag gemist hadden.

Het dalen langs het stenige en zeer steile pad is op den duur een bezigheid, die niet eens veel gemakkelijker is dan het stijgen, zoodat we pas om drie uur in Tretes aan kwamen, waar de taxi ons wachtte om ons naar huis te brengen. Wat schenkt zo'n bergtocht een grote voldoening, ook Betsy had genoten. Hier in de buurt hebben we nog de Smeroe, de Bromo en de Kawi, die aan de beurt kunnen komen.'

In de zomer schrijft mijn moeder over mijn verjaardag:

'28 Juli 1935, het is vandaag Zuske's verjaardag. Vanmorgen vroeg versierden Hans en Piet haar stoel en de kamer, terwijl ik haar in de slaapkamer bezig hield. Ze was zo verbaasd, toen ze de versiering zag en toen we begonnen te zingen, riep ze "Ikke jarig, ikke drie jaar". Ze kreeg een prentenboekje van Hans en een fietsje op drie wielen, een Japans exemplaar voor 1 gulden en 50 cent. Hoe maken ze het ervoor? Ze zag het en riep: "Fiets van Beppie", die er ook zo één heeft. Piet had een oude schommel opgeknapt en opgehangen, dat was zijn cadeau.

Toen Zuske wat bekomen was van alle cadeaus, kwam het pakje uit Holland. Lieve Moeke, wat heb je een beeldig zijden jurkje gemaakt, wat een ingewikkeld patroon en het is alleen nog iets te groot. Ze droeg een gesmukt jurkje als feestjurk en zag er zo schattig blij uit. Ze is qua lengte normaal voor drie jaar, niet fors wel stevig.

En dan die prachtige pop, het is zo aan haar besteed, ze is een echt poppen moedertje, ze was er stil van. En al die beeldige poppenkleertjes, die tante Truus gemaakt heeft, dus ze kleedt haar aan en uit en noemt haar Truus. Pop Titia, die geen handen meer heeft blijft ook haar liefde houden en gaat mee naar bed. We deden geen kindervisite, maar natuurlijk kwamen de vriendinnen, Beppie en Ineke, spelen en eten, dat was voor de kleine puk al een heel feest, anders werd het teveel.'

Op 14 augustus 1935 verscheen het volgende bericht in de krant van Malang:

Promotie

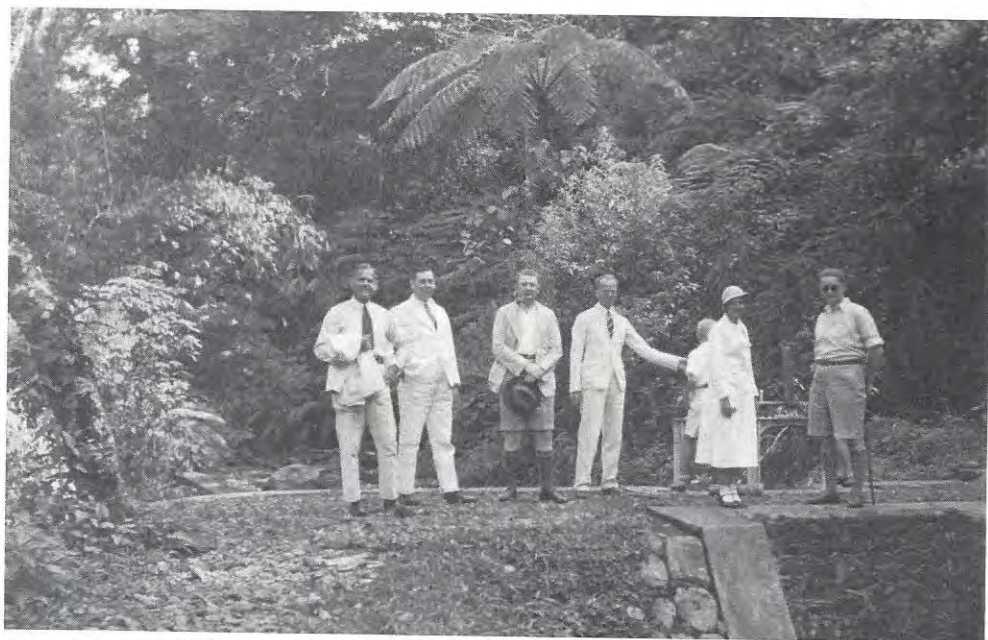
Onze stadgenoot de heer P.R. Veen, inspecteur van Financiën en hoofd der inspectie Malang had Woensdag tal van gelukwensen in ontvangst te nemen in verband met zijne benoeming tot inspecteur der 1ste klasse. De heer Veen stond hoog op de ranglijst. Nog niet zeker is of hij een overplaatsing zal krijgen naar Batavia of Medan of in Malang zal blijven.'

Hoewel mijn ouders heel blij waren met deze promotie, hing de verandering van woonplaats wel als het zwaard van Damocles boven hun hoofd. Maar de overplaatsing liet nog op zich wachten.

In 1936 kwam er een stroom van westerse cultuur op gang. Het Hollandse toneelgezelschap van Cor Ruys kwam over naar de koloniën. Ook werden er films gedraaid van bijvoorbeeld Charlie Chaplin. Ze bezochten lezingen en piano recitals en lazen veel boeken. Elk boek werd uitgebreid in hun correspondenties besproken. De briefvorm was de enige vorm waarmee ze in die tijd met elkaar op afstand

konden communiceren, vandaar dat mijn moeder bijna alle avonden, als ze niet uitging, aan het schrijven was.

Over Paul werd heel veel geschreven en mijn moeder klaagde erover dat Lien Sterk zo oppervlakkig over hem schreef. Ze snakke er naar dat haar vriendinnen Aaltje Milius en Pom Hattink of oma Cathrien haar uitgebreid verslag deden, als hij bij hen logeerde. Nog steeds hoopte ze dat hij op school gelukkig was en niet zo'n hekel aan leren had. Ze was heel blij, dat hij bijna nooit ziek was, spraakzamer werd en zich prettig voelde bij de familie.

Mijn vader en Hans op een uitje met collega's van mijn vader.

De Smeroehoeve waar mijn ouders overnachtten tijdens de Smeroe-bergtocht die zij maakten in de jaren dat we in Malang woonden.

Een tentenkamp op de Smeroe, de berg die in zuidoostelijke richting van Malang lag.

Mijn vader op de top van de Smeroe, op 3600 meter.

Op 11 oktober 1936 schreef mijn vader vanuit het Bali Hotel in Den Pasar, waar ze op vakantie waren:

Nog enkele uurtjes over voor ons vertrek terug naar Java, dus nog even gelegenheid om een korten indruk te geven van wat we zagen. 't Was veel en het was velerlei. Schitterend natuurschoon, soms nog mooier dan op Java, we logeerden aan de rand van een allerlieflijkst kratermeer en een andere keer op 1500 meter hoogte (heerlijk koud op een kraterwand van den Batoer, die tien jaar geleden nog een eruptie had en waarvan de zwarte asch-uitbarsting de omgeving nog overdekt hield: daarnaast ook daar een mooi meer. Een machtig gezicht. Maar meer heeft ons getroffen de talloze tempels en tempeltjes, kunstig bewerkt, waar Brahma, Vishnoe en Shiva nog vereerd worden en de priester nog verzen uit de Veda's prevelt! De menschen zelf wonen in leemen huizen, vrijwel zonder ramen en wisten werkelijk voor hun goden prachtige kunstwerken te maken, die eerst wat vreemd, langzamerhand al meer en meer indruk maakte.¹

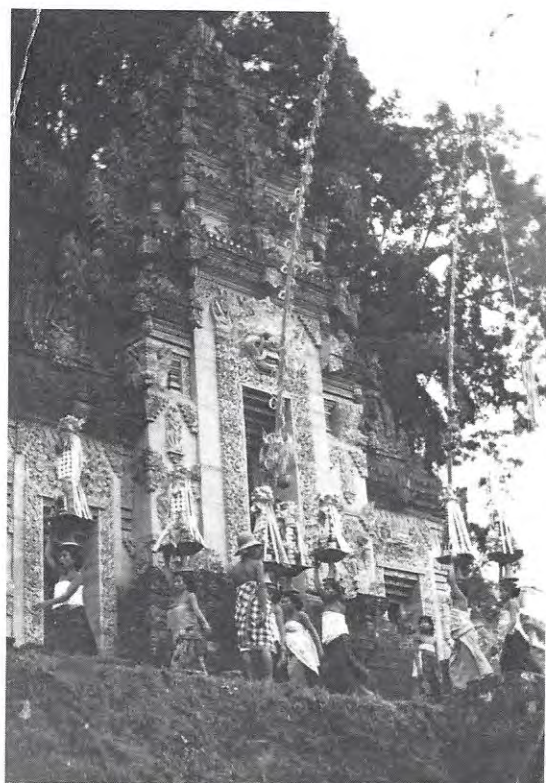
We troffen dat het Nieuwjaar en tevens Allerzielen was, zoodat van alle zijden offergaven naar de tempels werden gedragen. In alle dessa's waren rijen van kaarsrecht loopende mooi gebouwde vrouwen met manden en schalen vruchten en rijst op weg naar de tempel. Het wekt wel sterk den indruk van het eigen afgezonderd gebleven cultuurleven, waar wij Westerlingen vreemd nuchter, maar toch ook bewonderend tegenover staan.

We zagen ook nog de Balinese dansen, die ook voor ons niet geheel nieuw waren, daar we ze in Batavia al eerder zagen. Maar wat we niet gezien hadden was de apendans de 'Ketjak' dans, die we in het donker bijwoonden in de dessa, waar op den tempelhof vijf rijen mannen, het bovenlijf ontbloot, zich in een kring schaarden om een olielamp, zoals destijds in Jeruzalem in den tempel ook moet hebben gestaan. Ze gingen als Boeddha's zitten en vingden op een onzichtbaar teken aan met zingen van litanieën en het ritmisch bewegen der bovenlijven, hoofden en armen, zoo dat een effect verkregen werd, dat de beschrijving te boven gaat. En voor het gezicht de lichtwerking op die bewegende lichamen en voor het gehoor een eenheid, welke het Soerabajasche toonkustkoor, dat ons onlangs op de Schöpfung onthaalde, geenszins heeft kunnen bereiken, was het resultaat dat deze eenvoudige dessa menschen bereikten. Ongelofelijk! Antieke Eurythmie.

Nu vertelt men dat het nog een bof is geweest, dat ze op bestelling wilden dansen, als de priester zegt dat het geen goede dag is wordt er niet gedanst. Maar nu werd er gisteravond gedanst om regen. En warempel, we reden met de auto er heen onder een blauwe hemel, de eerste sterren begonnen te schijnen, en terwijl we terugrijdende kijken naar de vuurvoliegjes, die over de sawah's zweven vallen de eerste druppels van een tropisch buitje en den heelen nacht heeft het flink geplast. Of die dans ook zijn uitwerking heeft gehad!

¹ De Aap van Wieger, de oude wijze man van mij en het Balinese echtpaar van Hans, zijn de beelden die mijn ouders van deze reis mee hebben genomen.

Het volk, dat van volgens 'de wetenschap' van Javaansche oorsprong is, is veel zelfbewuster, opener dan de Javaan. Ze kijken je allemaal met hun grote oogen vrij in het gezicht, bij het brutale af. Erg begrijpelijk dat nog onder van Heutsz strijd is moeten worden gevoerd om dit volk aan het Nederlandsche gezag te onderwerpen. Ook de vrouwen, die even als de mannen met ontbloot bovenlijf loopen, kijken je rond in je gezicht aan en laten vaak door een vriendelijk lachende mond een rij mooie witte tanden zien. Een mooi volk. En je merkt er ook niets van dat ze gedrukt gaan onder de angst voor demonen, draken en geesten. Toch doen domineë's en paters moeite dit volk te kerstenen, ofschoon de zending en de missie hier allebei verboden zijn. Men voorspelt hen over het algemeen niet veel succes, want het is voor een Baliër vrijwel onmogelijk iets anders te geloven dan wat zijn eigen dessa gelooft: het godsdienstig element is te veel verweven in hun dagelijks bestaan. Morgen nog naar Negara, 100 kilometer per auto en dan naar Gilimano, waarvan we met een motorbootje naar Banjoewangi worden overgezet, vervolgens per 'snelrein' naar Malang.'

Boven en links:
De hindoetempels waar Bali
rijk aan is.

Boven en rechts:
De Balinese dans
die door mijn
ouders werd
beschreven.

Dat jaar kreeg ik met Sinterklaas een poppenhuis, gemaakt door mijn vader, verlicht met kleine lampjes. Mijn moeder schreef hierover:

*Vader Piet is druk aan het timmeren voor een poppenhuis van triplex voor Zuske. De kleine rakker vroeg: "Wordt dat voor mij en ging samen met Piet regelen waar de W.C. en de mandikamer [de badkamer] moest komen. Ze weet zo goed hoe ze het wil hebben. Het is zo mooi geworden met zelfs een trap erin."*¹

Mijn moeder schreef ook dat ik heel graag naar school wilde. Zo vertelde ik doodleuk aan een vriendin van haar bij wie ik logeerde, dat ik naar school ging, liedjes kon zingen en meer van zulke fantasieverhalen. Ook vertelde ik allerlei verzonnen verhalen aan de pop. Ik geloof dat mijn moeder er verbaasd naar luisterde. Ik herinner me dat mijn vader er sterk op lette, dat ik wel wist wat fantasie en wat werkelijkheid was. Later begreep ik niet goed waarom hij daar boos over kon worden.

En zo ging ik naar een Montessori kleuterschooltje, net vier jaar oud. Ik vond het spannend en hield me flink, terwijl Bep Roodhuyzen op de schoot van de juffrouw hevig zat te snikken. Dat stak me, want ik was er toch bij en ik snapte niet waar je bang voor hoefde te zijn.

Een jarenlange vriendschap met de zusjes Roodhuyzen ontstond daar. Steeds kruisten onze levens. In de laatste oorlogsjaren na allerlei transporten kwamen we in hetzelfde kamp, Tjideng, in Batavia terecht. En zelfs na de oorlog bleken we in dezelfde straat, Abrikozenstraat 204 en 218 in Den Haag te wonen. Zij bij familie en wij bij de familie Sterk. Het verhaal wil, dat Ineke en Bep uit het dakraam hingen en opeens tante Bets en oom Piet gearmd voorbij zagen komen. Ze konden het niet geloven, dus gilden ze het uit, tot diep genoeg van mijn ouders en mij. Op 8 december schrijft mijn vader aan zijn moeder over het vieren van sinterklaasavond.

Bedankt voor alle zegeningen ons bereid op Sint avond. Toen het serviesje voor Zuske, wat enig. Ze was zo verrukt, U had net als wij zo genoten van de rustige manier waarop ze van elk nieuw pakje met nieuwe verrassing blij was. Hoe ze de papiertjes opvouwde. Anders dan ik me vroeger van de jongens herinner, die zenuwachtig opgewonden en wild waren.'

Malang had een heerlijk subtropisch klimaat. We woonden in een open en modern, Europees-Indisch huis. We speelden veel buiten met allemaal Hollandse kinderen in een volledig Hollandse gemeenschap.

Mijn broer Hans zat in de laatste klassen van de lagere school. Na de terugkeer uit Holland had hij aanpassingsproblemen. Er is wel eens geopperd dat hij zijn broer miste. Maar tijdens tochten met mijn ouders en op de padvinderij genoot Hans op en top, daar was hij in zijn element. Ik merkte, dat mijn vader meer moeite met hem had dan mijn moeder. Ze vonden hem lastig en begrepen hem niet. Hij

¹ 1966 maakte mijn vader een nog groter poppenhuis voor zijn kleindochter Marion.

vertelde weinig over zijn gevoelens. Hij verloor veel spullen, waar hij zelf laconiek over was, maar mijn vader niet. Een keer kwam hij met een zielige straathond thuis, waar mijn ouders helemaal niet op zaten te wachten, maar die we toch hebben gehouden. Ook een roodharig poesscharminkel werd door hem van de kampong mee naar huis genomen. Zo hadden we in de kortste keren weer een hele menagerie. Ik was gek op de poezen en dat ben ik altijd gebleven. Van de honden was ik bang, zo bang, dat ik omwegen maakte om ze te ontlopen.

Ik scheelde in leeftijd acht jaar met Hans en had toen een afstandelijke relatie met hem. Hij kon erg plagen en veel op zijn zusje afreageren, waardoor ik een beetje bang voor hem was. Als hij dan aardig tegen mij was, was ik o zo blij. Maar we deelden in die tijd niets met elkaar. Later is dat geheel veranderd, toen ik ouder werd en hij na zijn scheiding vaak uit Canada naar mij in Nederland kwam, bleek dat we een onzegd goede band met elkaar hadden. Toch staat er in de brieven van die plagerijen niets beschreven, voor mij als vierjarige kwamen de pesterijtjes hard aan. Als ik dat kleine lieve jongetje op foto's uit die tijd zie, kan ik dat niet begrijpen.

Volgens mijn ouders was ik in die tijd gemakkelijk en gezellig, een enorme kletskep met een eigen willetje. "Ja, ik wil wat ik wil", zei ik op mijn derde en het werd een bekende kreet voor de familie. Toen ik een keer niet direct kwam, terwijl mijn moeder me riep, pakte mijn vader me hardhandig op en zette me bij mijn moeder neer. Ik gaf geen kik, maar zei: 'Mammie, is het prettig om groot te zijn?' Op een keer toen ik niet wilde slapen en steeds uit mijn bed klom, zetten ze me in de gesloten badkamer. Ik vond die badkamer eng, omdat het van donker cement was gemaakt met een grote cementen mandibak, die een heerlijke koele plaats voor kakkerlakken was. Ze lieten me een half uur gillen, wat ik me als heel fout herinner. Toch scheen ik daarna meteen te slapen, waarschijnlijk uitgeput van het schreeuwen. Gelukkig heb ik nooit slaapproblemen gehad. Een paar juichverhalen van mijn moeder over het leven met een derde kind. Mijn moeder:

'Ja die Zuske is een kleine schat. Piet is nu zelfs zo ver, dat hij medelijden heeft, als ik haar een standje geef, iets wat hij met de jongens nooit heeft gehad. Maar hij zegt dan, ze is ook zo lief. Maar ze is ook werkelijk zo'n zonnetje voor ons. Huppelt door het leven.'

Later zijn ze dan ook bang dat ze me als nakomertje te veel verwennen. En een enig kind heb ik me vaak wel gevoeld. Ik denk, dat ik ook heel veel mocht, ik kreeg een grote mate van vrijheid. Als ik ziek was, mocht ik overdag in het grote klamboebed van mijn ouders slapen. Dan ging mijn moeder in de kamer kastjes opruimen, terwijl ze heerlijke liederen en psalmen zong. Dan hadden we ook hele gesprekken over van alles. Standaard vroeg ik: "Wanneer krijg ik nog een zusje, daar verlang ik zo naar!". "Dat zal God ons niet meer geven", zei mijn moeder dan.

Mijn verjaardag in 1935 in Malang, met Ineke en Bep Roodhuyzen.

Ik met het poppenhuis 'Villa Anna' dat mijn vader voor mij gemaakt had omstreeks 1936.

De zitkamer van ons huis in Malang.

Met Ineke en Bep in het zwembad in Malang.

Ze was natuurlijk al ver over de vruchtbare leeftijd heen. Ik weet nog wel dat ik het antwoord niet bevredigend vond. Dat eenzame gevoel, alleen te zijn als meisje in het gezin, kan ik nu nog voelen. Vandaar ook mijn verbondenheid met Ine en Bep Roodhuyzen, en Annemarie Wories, mijn boezemvriendinnen, die voor mij als zusjes waren, aan wie ik me hartstochtelijk verbond.

Tennissen en wandelen waren grote liefhebberijen van mijn ouders, die ze naast het dagelijkse zwemmen bijna elke dag beoefenden. Ook waren ze aan het golfen geslagen. Wat mij opvalt, is dat er ook in die tijd veel behoefte was aan spelletjes. Ze bridgden, damden, speelden colorite en tric trac en schaakten. Ook de pingpongtafel stond altijd op de belakang opgesteld. Niet alleen met het gezin speelden ze, maar ook samen.

In november waren ze druk in de weer met Sinterklaas voorbereidingen. Hans die op timmerles zat, maakte voor iedereen wat. Een houten onderlegger voor moeder, een standaard voor pen en potlood voor vader en een slaapkamer ameublement voor mijn poppenhuis. Dan is het 6 december, mijn moeder schreef:

'We hadden weer zo'n heerlijke Sinterklaas avond: Voor Wim Roodhuyzen heeft hij [Piet] een prachtige boot gefiguurzaagd met een boek erin. "Het schip met violen" van Assher Pinkhoff. En dan jullie pakket, het was zo 'n verwennerij, de letterbanket, speculaas, en borstplaat, en chocolade letters, alles zo goed overgekomen. Wat was Hans dankbaar met het indianenpak en met de stoomtrein. O, het is ongelooflijk! We hadden voor elkaar wat surprises en gedichtjes gemaakt en vader en zoon zaten nog om 12 uur met de stoomtrein te spelen.'

En zo bleven mijn ouders het Hollandse leven in ere houden, zelfs met al die lekkernijen.

In januari 1937 trouwde Prinses Juliana met Bernard van Lippe-Biesterfeld. Ze gingen bij de bureu naar de radio luisteren en hoorden daar het Wilhelmus en vervolgens het prinselijk paar het jawoord spreken in het stadhuis.

'We hebben de gebeurtenissen goed kunnen volgen, moest de prins niet twee keer het jawoord zeggen, omdat hij iets te vlug was?'

'Met de feestdagen was het weer ons gunstig gezind in deze natte tijd, maar de lampionnenoptocht gisteravond was werkelijk interessant, een optocht van alle bevolkingsgroepen door elkaar, waaraan de heele bevolking mee doet, de armste groepen hadden zich als negers toegetakeld en liepen in een soort zwembroekje mee, anderen op paarden, die rood wit blauw geverfd waren. Mooier was de groep, op een versierde vrachtauto van figuren uit de Javaanse sagenwereld, of de Japanners, uitgedost in krijgstenue van 300 jaar geleden en hun vrouwen in nationale klederdracht. Ook de Chinezen lieten zich niet onbetuigd met tal van papieren draken en andere fantastische figuren En een ieder droeg trouw voor op de Nederlandse vlag, geflankeerd door hun eigen nationale vlag en bovenal werd het bruidspaar of in het Maleisch of in het Chineesch een gelukkig en lang leven toegewenscht. Eén van de Inlanders had zelfs de initialen B en J op zijn rug geschilderd!'

Mijn moeder schreef ook over een ongelukje, wat ik me nog goed herinner en waarvan het litteken nog steeds te zien is:

'Zuske kreeg een week geleden haar voetje tussen de spaken van Piet's wiel, ze zat achter op zijn fiets en hoewel hij voetsteunsels heeft had ze het voetje er te dicht bij gezet. Het was een hele wond en ze huilde heel erg van de pijn, maar ik bracht haar naar bed en bleef stil bij haar tot ze heel snel in slaap viel, en wakker wordende zei ze, met een blij gezichtje "nu ben ik bijna al weer beter en de pijn is weg". Ze kan er niet buiten mee lopen, zit in een wagentje, maar de wond is nu bijna genezen, want er was een heel stuk vel mee verdwenen. Ze kan nog geen schoen aan.'

Voordat ik weer gewoon op schoenen kon lopen was er een maand voorbij. Ik vond het wel interessant met dat verband te lopen, maar vond mijn vader o zo dom, dat hij niet opgelet had.

Er kwamen nu steeds geruchten binnen dat mijn vader toch overgeplaatst kon worden naar Palembang, Medan of Batavia. Mijn moeder had het er erg moeilijk mee. Ze had het enorm naar haar zin in Malang. Natuurlijk legde ze zich erbij neer, want zo was het leven als ambtenaar in die tijd, overplaatsing na overplaatsing zonder dat men daar zeggenschap over had. Op 24 juni 1937 schrijft mijn vader nog:

'Ma, ik zal U een overdrukje sturen van de voordracht die ik hield in Bandoeng voor de Inspecteurs van Financiën, waarin ik wees op allerlei ideeën om de goede verstandhouding met het publiek te verbeteren en wat dat belemmert. Ook hield ik mijn derde praatje op de Rotary, ook over dit onderwerp, maar weer van een andere kant bekeken, ik raak wat door mijn onderwerpen heen.'

Op 1 juli van dat jaar is de kogel door de kerk. Mijn vader krijgt bericht dat hij overgeplaatst zal worden naar Batavia, maar op hetzelfde moment krijgen ze ook het bericht van het ontslag van tante Eef, mijn vaders zus. Dat ontslag herinner ik me nog als een verschrikkelijk familiedrama. Ondenkbaar in het jaar 2000, maar in de crisistijd van de jaren dertig was het een ramp.

'Eef, wordt je een uitkeering of wachtgeld gegarandeerd? En van 1400 gulden per jaar moet toch te leven zijn als ik bedenk wat wij Paul sturen. Gaarne wil ik bij passen, zodra je meer weet. Het zal jullie gedachten wel bezig houden, juist in een tijd, dat ik bedank voor de gelukwensen van collega's voor de eervolle onderscheiding of de snelle promotie. Er is nu voor ons te meer reden voor dankbaarheid, dat Indië, dat in de crisis zoovelen, ook in onze dienst mensen opzij heeft gezet, mij en het gezin gespaard heeft, en ik tenvolle begrijp, dat U thans op ons kan rekenen.'

In 1937 wordt mijn vader bevorderd in rang, ook houdt hij op 6 maart van dit jaar een lezing op de elfde jaarvergadering van de Vereniging van Inspecteurs van Financiën. Hij betoogt dat de band die het publiek en fiscus samenbindt zo oud is

als beide, hoewel de fiscus door het publiek als een dievenbende wordt afgeschilderd. Hier een stuk uit zijn lezing¹:

De band, die publiek en fiscus samen bindt, is zoo oud als beide. Zonder publiek geen fiscus en ook: waar publiek, dáár fiscus. Daar, waar de samenleving van menschen de organisatie vorm neemt, moet naast het gezags- noodzakelijk terstond ook het fiscale element groeien, waardoor aan de jonge maatschappij de middelen voor den groei, functioneert als het zenuwgestel in het levend organisme: de "nervum rerum" van het gemeenebest is het object zijner werkzaamheid.'

Vanwege zijn promotie wordt hij overgeplaatst naar Batavia. In de zomer gaat Hans alleen naar Buitenzorg, waar hij in Tapos de vakantie doorbrengt bij zijn vriend Henk Kalshoven, die daar met zijn familie in hun vakantiehuisje Kasteel Hemelhoog verbleef. Hij reisde, twaalf jaar oud, helemaal alleen van Oost-Java, Malang, naar West-Java met de trein, die wel 25 keer stopte onderweg. Ik logeerde bij bureu. Mijn vader bleef alleen thuis en mijn moeder ging op zoek naar een huis in Batavia dat ze snel vond in een Europese nieuwbouwuurt buiten het centrum.

We vertrokken zonder Hans, die zijn eindexamen nog in Malang moest doen. Hij was op rekenen gezakt, omdat hij het examen niet af had, maar hij scheen het laconiek op te vatten. Hij heeft daar, ondanks zijn verblijf op een soort particuliere tuchtschool, nog een heel fijne tijd bij een aardige, warme familie doorgebracht. Hij zat, zo werd geschreven, veel beter in zijn vel toen hij terugkeerde in het eigen gezin in Batavia.

Later zei hij zelf dat hij er goede herinneringen aan had overgehouden, want die enigszins Spartaanse structuur, deed hem kennelijk goed. In de volgende vakantie had Hans een vriendinnetje te logeren, Marianne Tiedeman, wiens moeder een vriendin van moeder Betsy was. Mijn moeder schreef hierover:

Marianne is er en ze hebben het zo allergezelligst samen. Vanmorgen hebben we met zijn drieën getennist en ze beginnen al heel leuk te slaan. We zwemmen en maken heerlijke wandelingen over onbekende sawahdijkjes, springen van steen op steen over een kalitje [riviertje] heen en kwamen onverwacht bij prachtige watervallen. Verder bikkelen ze of pingpongen, tollen, knikkeren, het zo eenig, dat ze zoo dezelfde ambitie hebben, soms zitten ze elkaar voor te lezen. Marianneke heeft zoo'n eenige rustige invloed op Hans, ze is vol plichtsbeseft. We genieten samen van zoo'n vakantie.'

¹ De hele tekst is na te lezen in het boekje van zijn lezing *De fiscus en het publiek* door P.R. Veen, Inspecteur van Financiën 1^e klasse.

Een portret van Hans

Mijn broer Hans werd in 1924 in Weert, Limburg geboren, als tweede kind in een degelijk, progressief, religieus¹ Fries gezin. Het was een gezond en vriendelijk kereltje en speelde graag met zijn anderhalf jaar oudere broer. Toen hij drie jaar oud was vertrok de familie naar toenmalig Nederlands-Indië. Afgezien van een verlof in 1933, keerde Hans pas in 1946 op 22-jarige leeftijd terug naar Nederland.

Zijn hele jeugd tot zijn achttiende leefde hij in de tropen in een veilige Europese gemeenschap; dat was voor hem een gelukkige periode. Hij voelde zich thuis in de open, tropische sfeer, waarin hij naast zijn school ook veel vrijheid had om te sporten en de natuur in te trekken met zijn twee boezemvrienden, Herman Jansen en Dick Roorda.

Ondanks de vier jaar interneringstijd, waar hij, naar hij zelf zegt, geen trauma's aan heeft overgehouden, bleef hij liefde voelen voor dat land. Net als voor velen kwam voor hem de atoombom net op tijd, daar hij, zonder dat hij zich daarvan bewust was, al enige tijd in het dodenkamp doorbracht om slavenarbeid te verrichten aan de Tjitjalenka-spoorweg. Ze moesten een rails bouwen, terwijl er ernstige buikdysenterie heerste en de jonge jongens ondervoed waren. Toch overleefde hij het kampleven met vlag en wimpel. Dat er geen schoolse plichten en regels op hem rustten, heeft hij als een grote ontspanning ervaren. Hij kon de betrekkelijke vrijheid binnen de *gedek* (gevlochten bamboe) muren goed aan.

Zijn grootste wens was om na de oorlog en na zijn eindexamen naar Indië terug te gaan om daar in de bosbouw of op de plantages te gaan werken, maar doordat de politieke verhoudingen tussen Nederland en Indonesië na de oorlog in rap tempo verslechterden, was dat geen optie meer. Daarom koos hij in Nederland voor de hts-werktuigbouwkunde. Wat achteraf beschouwd een onbegrijpelijke keuze was, omdat het hem helemaal niet lag, maar samen met mijn vader had hij de keuze vanuit carrière-overwegingen gemaakt.

De studie was zwaar. Maar hij slaagde, waardoor hij het begeerde diploma in de wacht sleepte. Later toen hij naar Canada emigreerde heeft hij er veel profijt van gehad. Met een hts-diploma op zak had hij bij sollicitaties altijd een voorsprong. Na zijn studie ging hij in Nederland aan de slag bij Werkspoor in Amsterdam, maar het werk had totaal zijn liefde niet. Daarbij viel het alleen op kamers wonen in de hoofdstad hem zwaar.

De elitaire rijke Europese koloniale gemeenschap uit zijn jeugd, bood hem veel afwisseling. Vooral voor een beweeglijke jongen als Hans waren de vakanties en bergtochten in de overrijpe natuur een grote weldaad. Met zijn vader maakte hij vele bergtochten die hem heugen als ware belevenissen; een tomeloze energie kon hij bij het wandelen ontwikkelen, het begrip 'moe zijn' kwam in zijn vocabulaire niet voor. Niet toen en ook nu nog niet.

Op de lagere school in Indië was hij een gezellig en vrolijk kind, dat in die kleine klassen goed gedijde. Hij was een normaal intelligente leerling, die naast sport en spel ook de kennis gemakkelijk op kon pakken. Met elkaar opzegversjes en liedjes

¹ De familie Veen was van origine protestants doopsgezind.

zingen vond hij een groot feest en op een schooluitvoering deed hij zelfs een solo liedje, tot groot genoegen van mijn ouders die het toch belangrijk vonden dat de kinderen zich op school goed ontwikkelden.

Hans speelde veel samen met zijn oudere broer Paul, waarbij er, zoals vaak voorkomt, veel strijd was. Hans had als jongste een overwicht, waardoor Paul veelal sneller aan het huilen was. Toch gaven de broers veel om elkaar. Dat Paul minder begaafd was, daar heeft Hans in die tijd nooit iets van gemerkt. Samen rolschaatsen, samen slapen, samen met de trein spelen waar ook mijn vader druk mee in de weer was, dat was juist waar Hans zo van genieten kon. Als Hans acht jaar oud is, word ik geboren, een klein zusje voor de twee oudere broers. Hij is dolgelukkig en wil het trots aan een ieder vertellen.

Een jaar later brengt het verlof in Holland een enorme verandering teweeg in de gezinssituatie. Mijn ouders besluiten Paul bij een pleeggezin achter te laten, zodat hij zich op de Vrije School in Den Haag verder kan ontwikkelen. Hans en ik gingen mee terug. Hans sprak, zo de verhalen weergeven, nooit echt over deze beslissing, maar vanaf die tijd veranderde er wat in hem. Zijn ouders vonden hem lastig, opstandig en humeurig, maar ook weer heel gevoelig en lief. Zijn stemmingen waren steeds wisselend. Ze vroegen zich af of hij zijn broer miste? In die tijd lazen mijn ouders boeken van de kinderopvoedkundige Ligthart en de antroposoof Rudolf Steiner; veel kinderpsychologische lectuur was er in die tijd niet.

Zijn integere en gezaghebbende vader, zijn liefdevolle, warme, geestelijk sterke, maar af en toe ook onzekere moeder, en ik, zijn vrolijke, enigszins verwende zusje, maakten dat Hans zijn plaats niet helemaal kon vinden. Voor zijn buien heeft Hans later ook zelf geen éénduidige verklaring kunnen geven. "Ik was", zegt hij, " bezig met mezelf en met het veroveren van een plaats in het gezin, maar ook met het me weer aanpassen in de nieuwe gemeenschap, met overleven."

Hij praatte de ruzies niet uit en riep naar zijn moeder: "Hou op met je *tjerita's* (verhalen)." Tegenwoordig zou de bozigheid en weerbarstigheid die in hem schuilden, verklaard worden uit de puberteit. Tussen mij en hem ontstond, doordat hij mij vaak plaagde, een behoorlijke afstand. Ik was bang voor hem en hij zag mij niet meer zo staan. Er was geen vertrouwensband. Hij wist niet zo goed raad met mij en ik niet met hem. Later toen we beiden ouder werden, is dat helemaal veranderd. Dat er toch een jaloezie was ontstaan tegenover het zusje, dat door de ouders behoorlijk werd verwend, de oogappel van haar vader, zou een aannemelijke optie kunnen zijn, maar wel erg gemakkelijk geconcludeerd.

Zelfs nu nog op hoge leeftijd praat hij niet graag over deze dingen en zegt hij dat hij er de vinger niet precies op kan leggen. Hij had veel vriendjes, bij de padvinderij en ook in de buurt, met wie hij veel buiten speelde. Als hij kattenkwaad kon uithalen, leefde hij helemaal op en kwam hij in zijn element. Sport, tennissen en fietsen, buiten zijn, bewegen in de vrije natuur, dan was hij helemaal op zijn plek. Al jong was hij zelfstandig en zocht hij het avontuur, de uitdagingen en risico's op. "Oh, heerlijk, bestond het leven daar maar uit", verzuchtte hij menigmaal.

Bij andere mensen bij wie hij uit logeren ging, was hij een prettig, volgzzaam kind en waren er geen problemen. Hulpvaardig was hij, als hij maar iets met zijn handen kon doen en wanneer hij gewaardeerd werd, functioneerde hij heel sociaal.

Toen hij bij de verhuizing naar de hoofdstad Batavia niet meteen mee kon omdat hij nog een schoolexamen moest doen, verbleef hij bij een pleeggezin met meerdere kinderen. Daar was hij een heel prettige en gezellige gast. Herboren en gesticht kwam hij weer terug in het gezin, waarbij mijn georganiseerde, zelfverzekerde vader toch last had van deze vrije, bij tijd en wijle chaotische, ongeorganiseerde jongen.

Na de oorlog was dat veranderd. Hans en mijn vader zaten toevalligerwijs een tijdje in hetzelfde jappenkamp waar ze een goed contact met elkaar kregen en de gelegenheid om met elkaar te praten. Het bleek toen ook, dat ze veel gelijke belangstellingen hadden. In zijn kampdagboek schreef mijn vader: 'Hans is zo veel wijzer geworden'. Mijn vader, een groot liefhebber van bergbeklimmen, net als Hans, nam zijn zoon vaak mee, toen hij daar oud genoeg voor was. Dat waren grootse en verrukkelijke belevenissen, die van beide kanten historische familie verhalen opleverden.

School was een noodzakelijk kwaad voor Hans, maar omdat hij veel vrienden had, ervoer hij die tijd toch nog als leuk. Wel had hij menig leraar die geen orde kon houden zo gepest, dat hij bij de rector belandde, die dan sombere berichten aan mijn vader door gaf, die daar op zijn beurt, waarschijnlijk uit onmacht en onbegrip, niet veel mee deed. Later werd Hans zich bewust dat het toch een manier was om aandacht te krijgen. En sommige kinderen vonden dat heel branie. Huiswerk maken, het eeuwige gevecht over de radio die hij niet aan mocht hebben en het wegvluchten uit zijn kamerraam om niet te hoeven werken, waren voor mij het toppunt van stoutheid en ongehoorzaamheid.

Zich onderdompelen in de gezelligheid met vrienden vond hij fijn, maar hij hield ook afstand. In gemengde groepen op school kon hij ook aan de zijlijn staan, een stille deelnemer. Hij was verlegen en onhandig met de meisjes in tegenstelling tot zijn beste vriend Herman Jansen die elk meisje kon versieren. Daar kon hij zonder veel jaloezie met verbazing naar kijken, alsof hij dat voor zichzelf niet opeiste. Hij kon zich niet voorstellen welk meisje hem nou leuk zou vinden.

Hij had een platonische vriendin, Annie Fromberg. Een beeldig meisje, een dochter van een goede vriendin van zijn moeder, die vaak met de vakanties mee de bergen in ging. Dit was een vertrouwde, ongecompliceerde relatie, daar zij hem helemaal accepteerde, liet begaan, niet bang was en ook sportief. Tot haar dood heeft hij haar trouw opgezocht als hij in Nederland was.

Voor zijn vader had Hans groot respect, maar hij kon toch niet tegen hem op, wat een van de redenen was dat hij in juli 1954, dertig jaar oud, naar Canada emigreerde. De onzekerheden van zijn jeugd hadden hem veel energie gekost, zei hij. Veel van de moeilijkheden uit die tijd overwon hij. Hij was een laatbloeiër.

In Canada had hij als emigrant vele baantjes: van bakkersjongen tot fabrieksmedewerker. Zijn liefde voor de bossen bleef hem echter achtervolgen, daarom waagde hij de sprong om de Canadese opleiding tot *Forest Ranger* te volgen. Waarna hij met groot genoegen tot zijn pensionering op een proefstation in Patawawa werkte. Om onderzoek te doen, ging hij met weer en wind, sneeuw en kou de bossen in. Hij verplaatste zich met kleine vliegtuigjes en helikopters om de verre plekken te bereiken. Het feit dat hij wel eens uit een boom was gevallen, weerhield hem er niet van om hoog in bomen te klimmen om zaden te verzamelen.

Links: Hans en ik in Malang
omstreeks 1935.

Onder: Hans met zijn beste vriendin
Annie Fromberg op de Gedeh.

Links: Hans in Den Haag in 1948.

Onder: Hans in Canada omstreeks 1995.

Hans bleef veel in de gedachten van zijn ouders aanwezig. Ze leefden heel erg met hem mee. De briefwisseling was regelmatig en ze lieten hem ook om de zoveel jaar overkomen omdat ze elkaar toch misten.

In 1947 toen Hans in Nederland zijn opleiding aan de hts volgde, kwam hij veel thuis bij een vriend die uit Indië was gekomen. Het was daar, dat hij verliefd werd op het meisje Helga van Limburg-Stirum, een zus van zijn vriend. Toen zij naar Indië terugging, heeft hij zijn stagejaar er aan gegeven om haar in Soerabaja op te zoeken. Maar de liefde bleef onbeantwoord.

Al zijn liefdes, die geen bestendigheid kregen, werden vrij gemakkelijk omgezet in trouwe vriendschappen, sans rancune. Zo bleef hij deze vrouw nog regelmatig op zijn doorreis in Nederland bezoeken, allebei al meer dan tachtig jaar oud. Er kruisten nog meerdere meisjes zijn pad, totdat hij Ria leerde kennen, de bibliothecaresse op zijn werk bij Werkspoor in Amsterdam. Het werd zijn eerste serieuze relatie. Hij stuurde, ondanks zijn plannen voor emigratie, op een huwelijk aan. De katholieke Ria was niet erg zeker van haar zaak. Het geloof en de wisselende stemmingen van Hans gaven echter de doorslag. Al was de bruidsjurk gekocht en de datum vastgesteld, ze besloot toch de relatie te verbreken. Het was een grote schok, ook voor de familie, aangezien ze haar allemaal erg mochten. Hans, die veel steun van zijn vader ondervond in die tijd, zette zijn plannen door en vertrok met een eenzaam gevoel, de wijde wereld tegemoet.

Ik, ondertussen 19 jaar oud, raakte bevriend met Ria en bleef, zelfs toen Hans naar Canada vertrokken was, nog geregeld contact houden, totdat Ria twee jaar later naar Amerika ging. Ze besloten om elkaar nog eens te ontmoeten, maar dat liep op niets uit, het was kennelijk over. Ria bouwde in Amerika een nieuw leven op en ze trouwde met een aardige Amerikaanse professor. Bijna een halve eeuw later gebeurde het meest toevallige: samen met Hans die bij mij in Holland op bezoek was, bezocht ik de grote Vincent van Gogh-tentoonstelling in Amsterdam. Plotseling werd ik aangesproken door een oudere vrouw: "Ben jij Anne? Ik ben Ria..." De ontmoeting met Hans was zo overweldigend dat ze heel luid en opgewonden door de zaal naar haar man riep: "Dit was mijn eerste grote liefde!" Iederéén daar genoot mee en niet in het minste Hans en ik. Sinds die tijd bezoekt Hans Ria regelmatig en heeft hij een goed contact met haar man.

Na een moeilijke en uitdagende tijd van zes jaar met veel verschillende baantjes om brood op de plank te krijgen, ontmoette hij Ellen. Hij trouwde op zijn 36ste in 1960 met deze Hollandse vrouw die uit een eenvoudige, gereformeerde, oer-Hollandse familie kwam.

Haar sombere vader die een textielzaak had in de Weimarstraat in Den Haag, was weduwnaar geworden en moest alleen voor zijn zes kinderen zorgen, van wie Ellen de oudste was. Zij had, doordat haar moeder jong was overleden, de zaak draaiende moeten houden en het gezin moeten opvangen. Hierdoor had ze geen opleiding kunnen volgen. Ze was intelligent en heel onzeker, ambitieus maar gefrustreerd door de gemiste jeugd en jaloers op anderen. Ze kon heel wisselend reageren omdat er veel onbegrepen woede in haar zat. Een woede die ze veelal projecteerde op haar eigen of onze familie. Ondanks haar pogingen om gelukkig te

willen zijn, via haar christelijk geloof en boeken, heeft ze veel liefde van haar familie, schoonfamilie en vrienden verloren.

Het huwelijk, gezegend met twee meisjes, Claire en Hillary, was niet gemakkelijk, hoewel er ongetwijfeld ook fijne en goede momenten waren. Na lange periodes van scheiding en samenleven, besloot Hans in 1988 een punt achter het huwelijk te zetten. Toen hij met pensioen was gegaan en hij langzamerhand een gevangene in zijn eigen huis was geworden en hij ook zijn kinderen niet meer mocht zien, was bij hem eindelijk de maat vol. Hans kwam naar Nederland om een tijd bij mij te logeren. Hij was letterlijk gevlucht met wat geld en zijn paspoort. Hij had alles achtergelaten, was geheel berooid en moest zijn leven opnieuw opbouwen. Ondanks zijn verdriet was hij nu een vrij mens. Na zijn emigratie, noemde hij het vertrekken bij Ellen als de tweede grote beslissing van zijn leven. De officiële scheiding ging gepaard met een lange strijd met advocaten aangezien Ellen bang was het onderspit te delven.

Uiteindelijk heeft het voor allebei geresulteerd in een goed leven, zowel geldelijk als geestelijk. Beiden hebben hun eigen kwaliteiten kunnen ontwikkelen. Ook met zijn kinderen en kleinkinderen kreeg hij een goede relatie en dat was hem heel veel waard.

Zijn religiositeit en het bezoeken van de Lutherse kerk gaven hem veel steun. Hij was een gelovig mens geworden dat veel voor andere mensen overhad. Hij had zich zelf ook goed ontwikkeld en hij was een heel vriendelijk en geliefd persoon in zijn Canadese dorp Deep River. Hij maakte twee reizen naar Indonesië en bezocht mij vele malen in Nederland. In de tijd die hij bij mij doorbracht, bouwden we een goede relatie op en ook binnen mijn familie werd hij opgenomen als de grote vriendelijke Canadese oom.

Toch knaagde er een gevoel aan hem dat hij steeds vaker als onbevredigend ervoer. Was het een gemis van een partner? Ja. Was het een gemis naar een zinvolle invulling van het bestaan? Ja. Was dit nu het veel geprezen pensioenleven? Het heeft hem moeite gekost, maar nadat Hans en ik een week lang een dromencursus hadden gevolgd, kreeg hij steeds meer inzicht in wat hij verder met zijn leven wilde doen.

En zo gebeurde het dat hij in 1996 als vrijwilliger op een Lutherse missiepost, in Morogoro in Tanzania, ging werken. Hij zette daar een werkplaats op poten, waar hij kluste en anderen leerde zelf spullen te repareren. Na twee jaar op deze campus had hij zijn hart verloren aan de Afrikaanse cultuur en natuur. Het primitieve leven, dat hem altijd had aangetrokken, hervond hij daar.

Hans kent geen angst voor gevaren, hij vertrouwt zijn beschermengel die hem vaak te hulp schiet. Hij kent haar en heeft haar een naam gegeven. Inentingën neemt hij alleen als het moet, maar hij laat ze verder achterwege. Malariapillen slikt hij niet: "Dat deden we toch in Indië ook niet? Waarom dan nu?" Het pillen slikken voor een pijntje of ziekte is hem vreemd en Hans heeft, afgezien van wat stijfheid, ook nu nog een geweldig gezond lichaam.

Een nieuwe, zelf gecreëerde wereld ging in Afrika voor hem open. Hij had een doel en voelde zich zinvol bezig. Hij was dankbaar en gelukkig. Hans leerde in Tanzania ene Robert kennen, met wie hij het plan opzette een school te bouwen in

Morogoro. Er waren een tijd lang veel problemen, maar Hans bleef doorzetten en de school werd gebouwd. Hij kreeg veel nieuwe vrienden in Tanzania en keert nog jaarlijks terug naar dit land.

Inmiddels is Hans opa van vijf kleinkinderen en woont hij nog steeds in Deep River in de buurt bij zijn alleenstaande dochter Hillary en haar drie kinderen: Esther, Eva en Thomas. Ook Claire, haar man Chris en hun zoons Andrew en Christopher, wonen niet ver weg. Hans staat nog vol in het leven, alsof het eeuwig door zou kunnen gaan.

In september 2006 schreef Hans mij deze brief, hoe hij zijn levensverhaal zou willen beginnen:

Ik leef in een droomwereld en als ik dan wakker word is het plotseling verdwenen. Ik kan lachen en huilen, van vrede genieten en lijden als de droom mij pijn doet. Er dwalen allemaal geesten om me heen die me soms in de weg zitten en me ook vaak helpen en troosten. De taal in deze droomwereld is vreemd voor de mensen die in de tijdelijke materiële wereld leven.

De geesten om me heen zijn oneindig, ze komen van het verleden en van de toekomst en samen proberen we steeds een evenwicht te bewaren, tussen het geheel goede en de afwezigheid van de volmaaktheid. Tussen het oneindige leven en het tijdelijke leven of de dood.

Vanochtend luisterde ik met aandacht naar de 9de Symfonie van Beethoven. Hier is een man die aan zijn diepste wereldse gevoelens uiting geeft door zijn muziek en alle mensen die er naar luisteren, kunnen daarmee ook bij hun gevoelens komen. Er is spanning, verwachting, uitbarsting, gejubel, droefheid, en op het laatst de kreet van blijdschap in deze schepping. Dat is de muziek van Beethoven.

Maar op een geheel ander niveau luister ik naar de muziek van Bach, die een verband kan leggen tussen deze droom wereld van mij en deze sterfelijke wereld die me nu gevangen houdt.'

We verhuisden naar de Banjoewangiweg 13. Vier dagen waren mijn ouders en de bediendes aan het inpakken waarna alles met trein en vrachtauto's naar het nieuwe huis werd gebracht. Binnen één dag stond alles redelijk op zijn plaats, dankzij de hulp van de vele bediendes, zodat we meteen in ons eigen bed konden slapen.

Ik kreeg een prachtige voorkamer en Hans de achterkamer met zijdeur op de tuin. We hadden een grote huiskamer in dezelfde stijl als we in Malang hadden. De eetkamer was helemaal open, er waren geen ramen, maar slechts een halve muur waarboven een soort gaaswerk tussen de zuilen was gespannen. In het midden van het huis hadden mijn ouders hun bureaus staan.

Ook in Batavia hadden we het erg goed. Ik scheen Hans wel te missen, schreef mijn moeder. Zelf herinner ik me, dat ik mijn plagende neefje en buurjongen Peter de Witte toeriep: "Wacht maar, straks komt mijn broer terug uit Malang en die kan zo hard slaan, dat je rode billen krijgt." Dat maakte wel indruk had ik het idee. Het maakte zoveel indruk dat mijn tante me op het matje riep.

Ik ging naar een kleuterschooltje, wat ik bijna plichtsgetrouw deed, hoewel ik veel liever vrij speelde. Er was genoeg te doen en ik verveelde me nooit. 's Middags hield iedereen tussen twee en vier rust. Dan was de hele straat uitgestorven. Men sliep op het heetst van de dag. Ik had er een gruwelijke hekel aan, zo schrijft mijn moeder:

Ja, die Cathbrientje, ze is gezellig; als ze niet slaapt, dan zit ze rustig in bed naast me te tekenen, te knippen of een legpuzzel te doen, maar als het vier uur slaat dan roept ze me en moet ik een halfuurtje voorlezen. Haar kleine poesje in haar armen, ze zegt: "Dat is mijn liefste kameraadje."

Er waren in de buurt leuke buurjongens om mee te rolschaatsen, om mee te wedstrijdvliegeren op het Kediri-pleintje en te fietsen. Ik speelde graag wilde jongensspelletjes, maar met mijn beste vriendin Annemarie Wories, die ik in de tweede klas van de Nassauschool in Batavia¹ leerde kennen, speelde ik schooltje en moedertje. Zij zei eens: "Wat ben jij toch streng voor je kinderen, zeg." Met Annemarie heb ik tot haar vroege dood, op veertigjarige leeftijd, een heel diepe vriendschap gehad.

Op de lagere school vond ik het heerlijk. Ik kon goed mee komen, al was ik het liefst in de weer met tekenen en knutselen, toneelspelen, verhalen schrijven en zingen. Soms mocht ik met mijn tekening langs alle klassen om het aan de andere meesters te laten zien. Met Annemarie maakte ik verhalenboekjes met illustraties. Voor het lezen moest ik meer moeite doen: met mijn moeder oefende ik regelmatig, maar ik werd ook veel voorgelezen. Vooral mijn vader deed het graag en vaak zo lang dat ik weleens in slaap viel. Ook als opa heeft hij zelfs diezelfde verhalen van familie De Bloemen van Mien Labberton aan zijn kleinkinderen voorgelezen. Op

¹ Annemarie woonde in Batavia op ons oude adres Villalaan 4 waar ondertussen een nieuw huis was gebouwd.

een schoolavond waar we geld inzamelden¹ stond ik luidkeels het Friese volkslied te zingen. Maar ook gaf ik samen met Annemarie poppenkast-voorstellingen voor school.

Als er een kerstspel opgevoerd werd, genoot ik ervan als ik in het koor als engel mocht meezingen. Er werd vaak tegen me gezegd dat ik niet verlegen was. Zelf voelde ik dat niet, maar ik wilde wel stoer zijn. Op deze school aan de Besoekiweg² had ik een gouden tijd. Ik was erg gesteld op de juffrouwen die ik in mijn vier jaren daar heb gehad. Ik was door het dolle heen als mijn moeder ze uitnodigde voor de thee. Terwijl ze buiten op het platje thee dronken, zat ik van opwinding te wippen op de stoel, wat ik vaker deed, maar nu viel ik achterover. O die schrik en schaamte. De djongos die net iets kwam brengen, zag het en redde me lachend. Hij hielp me snel overeind zodat ik het idee had, dat de visite er niets van had gemerkt daar ze geanimeerd doorkletsten.

Elke vakantie gingen we naar de koele bergen. Vanuit Batavia gingen we vaak naar een huisje met de naam Vera, bij de Poentjak, op de helling van de Gedeh. En wanneer mijn ouders grote tochten maakten, logeerde ik bij de Roodhuysens die in Buitenzorg woonden. Een stukje uit een brief van mijn vader:

'Cathrientje heeft de beide dierbare oud-Malangsche vriendinnen uit Buitenzorg te logeren en ze is er altijd zo verrukt van, één en al straling. Die meisjes zijn zo dol op elkaar, spelen de ganschen dag zonder ruzie en met zeer veel fantasie.'

Ook kwamen we nog vaak in Tapos, waar we voor het verlof al meerdere malen logeerden in het huisje van de Kalshovens. De twee families konden het goed samen vinden en brachten vaak lange tijd van de grote vakantie met elkaar door. Met Emmeke en Geert speelde ik veel. Emmeke was van dezelfde leeftijd. Mijn band met haar was blijkbaar niet heel sterk. Toen zij, vijf jaar oud, aan hersenvliesontsteking stierf, had ik geen enkel verdriet. Ik aanvaardde het slechts als een gegeven. Ik weet nog dat ik afscheid mocht nemen. Ze zat heel stil als een engeltje in bed, met haar moeder en mijn moeder dagenlang aan haar zijde. De sfeer was sereen, maar onwezenlijk. Daar hoorde ik niet bij te zijn. Over het besmettings-gevaar werd niet gepraat.

Ook later met Geert, mijn eerst vriendje, die in 1947 na de oorlog in Den Haag bij ons in huis kwam wonen omdat zijn ouders nog in Indonesië moesten blijven, heb ik nooit meer over de dood van zijn zusje gepraat. Het leek wel of je in die tijd de dood makkelijker aanvaardde, als iets wat een wezenlijk deel van het leven was, zeker na de kamptijd.

¹ Er werd geld ingezameld om Spitfires te laten bouwen voor de Engelse RAF.

² Ik heb deze bij latere vakanties in Indonesië nog meerdere malen bezocht.

1940 – Tapos en de oorlog in Holland

In 1939 werd de oorlog in Europa ook voor ons een zeer serieuze zaak. Aan tafel waren de discussies erg heftig en de spanningen voelbaar, maar het ging grotendeels aan mij voorbij. Mijn leven ging door, al had ik bij de drukkende sfeer tijdens het radionieuws en de stilte die daarna gehouden werd voor de vier volksliederen van Nederland, Engeland, Canada en de VS die wij al bijna uit ons hoofd konden zingen, een gemengd gevoel van spanning en stoerheid.

Toen de oorlog in mei in Nederland uitbarstte, sloeg de stemming echt om en begreep mijn vader dat hij niet meer naar Holland terug kon. Het tweede verlof van 1940, waarvoor de koffers al gepakt waren, kon niet doorgaan. We zouden voorlopig in Indië moeten blijven, wat enerzijds veilig voelde, maar anderzijds ook erg verdrietig.

Mijn vader beschreef nog hoe hij het schip De Oranje was gaan bekijken en helemaal beduusd was dat daar gekoelde eetkamers en hutten waren en grote sportdekken met een zwembad erbij. Daar zouden we mee op verlof zijn gaan tot het moment waarop de oorlog roet in het eten gooide en De Oranje tot een hospitaalschip werd omgebouwd. Na de oorlog heeft De Oranje veel zieke geïnterneerden naar het moederland en Australië gebracht.

Mijn vader vermoedde dat we door de oorlog in Europa nog veel langer in Indië zouden moeten blijven en liet een vakantiehuis op Tapos boven Bogor bouwen bij een onderneming op de berg de Gedeh, met uitzicht op de Salak, in de buurt bij de Kalshovens. Mijn vader had het huisje zelf ontworpen, eenvoudig en smaakvol. Er kwam een inheemse wichelroedeloper die een waterbron bij het huisje ontdekte en in de hoek van het grote vierkante terrein was een theehuisje gebouwd. De tuin was al helemaal ingericht met bomen en struiken, alsof we er jaren plezier aan zouden gaan beleven, maar van dit alles is slechts een tekening van de hand van mijn vader bewaard gebleven.

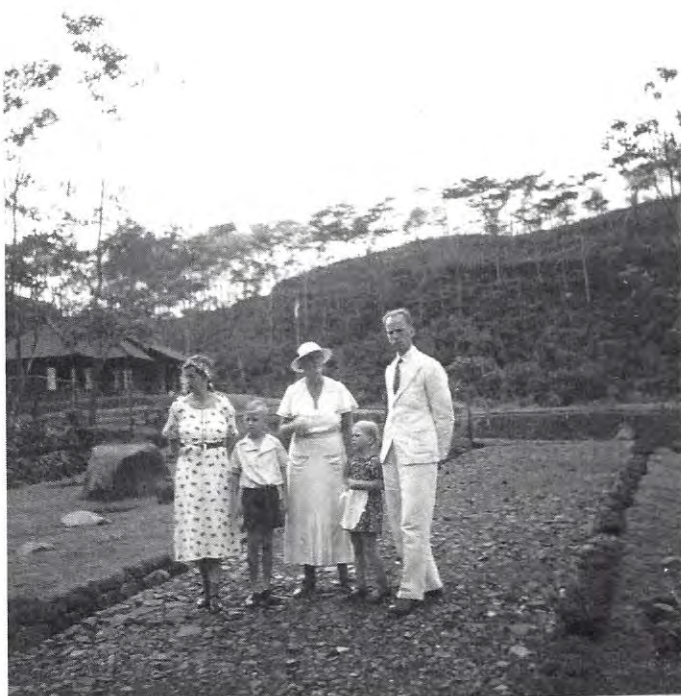
Ondanks de vrij moeilijke reis over slechte wegen, gingen we er vaak naar toe met onze nieuwe auto, een grote Chevrolet. Regelmatig stonden we op een berghelling naast een kokende motor te wachten als deze moest afkoelen voor we verder konden. Ik herinner me de lange en warme reizen waarbij ik mijn hoofd buiten stak, om de benzinegeur als parfum op te snuiven.

Tijdens een van deze reizen raakte de auto van de weg in een modderige *slokan* (sloot, greppel) waar we hem met geen moeite uit kregen. Met hulp van tientallen inlanders die nieuwsgierig waren toegestroomd, lukte het uiteindelijk om de auto, onder begeleiding van gezang, uit de greppel te duwen. Het was voor mij bijna magisch en bovennatuurlijk dat zij met z'n allen dat grote gewicht als een veertje optilden. Mijn vader vond het allemaal geweldig en we tuften daarna proestend en stotend weer verder. Elke uitstap staat in mijn geheugen gegrift, nooit een saai moment. Voor mij was het een verrukkelijke jeugd om zo weer over te doen.

Rechts: Een
badmintonspel op een
vakantie in
Megamengdoeng,
1938.

Op een wandeltocht in de buurt van Tapos, december 1938.

Links: Wandeling op
Tapos.

Kasteel Hemelhoog op Tapos waar we menig vakantie doorbrachten. Op de plaats van
dit landgoed bevindt zich tegenwoordig een dorp met nabij de plaats van het oude
huisje een moskee en een bananenplantage.

1942 – Oorlog in de Archipel

Ik zat drie-en-een-half jaar op de lagere school in Batavia, toen de oorlog in Indië in december 1941 in al zijn hevigheid uitbrak. Na de aanval op Pearl Harbour hadden we drie maanden in angst geleefd; we waren meer dan ooit één met de bediendes. In de tuin werd een schuilkelder gebouwd, die bestond uit een gat in de grond met een dak van *gedek* (gevlochten bamboe) waar we ons bij elk luchtalarm in verscholen met onze helmen op. De helmen waren slechts theemutsen met een wadjan erop en daarmee zaten we dan met onze bediendes in dat gat. Er werd geschoten, het vliegveld werd gebombardeerd, we zagen allerlei Japanse vliegtuigen met de rode zon op hun staart overvliegen.

Het gewone leven was enigszins ontregeld. Zo werd mijn vader bij de stadswacht ingedeeld waar hij een prachtig uniform voor kreeg en bekwaamde mijn moeder zich in EHBO, waar zelfs ik als kind een beetje vanaf moest weten. Ook Hans met zijn 19 jaren moest voor de militaire dienst opkomen. Toch hadden we ook plezier en we moesten vaak om die rare situaties lachen. Het idee en de hoop dat dit nooit lang kon duren, hielden de mensen op de been.

Dan volgt de capitulatie van de Archipel. Overal steekt de rijzende rode zon van de Japanners zijn kop op. Zo gebeurde het dat mijn vader op 14 maart 1942 van het ene moment op het andere in oorlogsomstandigheden terecht kwam. Terwijl hij niets vermoedend uit kantoor was komen fietsen, stopte er een personenauto voor de deur met twee Jappen die hem met bajonet op het geweer kwamen halen. Hij ging beduusd en zonder veel *barang* (goederen) mee. Hij nam één koffertje en vertrok zonder zoen of enig afscheid, ons verbijsterd achterlatend. De bediendes op het muurtje voor het huis huilden, maar mijn moeder en ik stonden erbij en lieten geen traan. Ik begreep de situatie niet. Dit was niet echt, hij zou zo weer terugkomen, dacht ik. Iedereen was beheerst, ogenschijnlijk rustig, maar heel gespannen. Het werd nu menens en dat kon niemand geloven.

Mijn vader werd als hoge ambtenaar als een van de eersten, samen met andere vooraanstaande personen, opgepakt en in gevangenis Struiswijk gestopt waar hij een cel deelde met zijn baas de heer Haasse. Wij mochten de eerste tijd nog een *rantang* (etensdrager; stel pannetjes in rekje boven elkaar) met eten brengen. Of we ook berichten door konden geven weet ik niet.

Een verschrikkelijk chaotische tijd volgde. Willekeurige *razzia's* werden gehouden. Er was veel geweld op straat. Overal werden mensen opgepakt. Auto's werden zonder meer bij de mensen thuis gevorderd, zo ook onze oude Chevrolet. Sommige mensen vluchtten naar de bergen, anderen trokken bij elkaar in om samen sterker te zijn. Met een zelfgemaakte velo, een trapwagen samengesteld uit twee fietsen, was Hans met vrienden begonnen om mensen te helpen verhuizen. Ook begon hij een fietsenreparatietoko en omdat de fiets een belangrijk vervoermiddel werd, kreeg hij een drukke zaak. Iedereen wachtte gespannen op wat komen zou. De berichten waren echter niet hoopgevend.

De geruchten spraken elkaar continu tegen. Overal dreigde gevaar, zowel van de Japanse kant als van de kant van de nationalistische Indonesiërs. Ook de bewoners van de kampong achter ons huisje in Tapos hadden dadelijk het hele huisje

gerampokt (geplunderd). Alles wat mijn ouders daar aan foto's en films naar boven gebracht hadden, was verdwenen. Het was al gedeeltelijk verwoest toen Hans het later in het jaar kwam bekijken. Hij werd toen meteen belaagd door de kampongbewoners die hem allerlei spullen terug wilden geven. Dit tekende de enorme verwarring tussen de verschillende bevolkingsgroepen in deze tijd. Uit het dagboek van mijn vader, 2 september 1943:

"Met de Engelsen en ongeveer 300 Nederlanders overgebracht naar de moderne strafgevangenis Soekamiskin bij Bandoeng. In een grotere cel met zijn vieren. Het dankbaarst in de herinnering ligt de filosofie cursus die de heer Schouten [rector van het lyceum] hield voor enkele andere belangstellenden in onze cel. Niet te vergeten de ochtend gymnastiek in de prikkelende morgenlucht van de Bandoengse hoogvlakte gaf ons nog voldoende veerkracht, zowel fysiek als psychisch."

Overall werd geplunderd en probeerde men te redden wat er nog te redden viel. In Batavia werden mensen al in allerlei kampen ondergebracht. Er werd door de Japanners over beschermde kampen gesproken, maar wij wisten toen wel dat dit niet het geval was en zij andere bedoelingen met ons hadden. Wat precies, dat bleef gissen. In Batavia werd onder andere het kamp Tjideng ingericht, een wijk omgeven met bamboeschuttingen.

Hoewel je ook in de bergen niet veilig was, omdat er geroofd en gemoord werd, besloot mijn moeder in september toch om naar boven te vluchten, vooral voor Hans, omdat steeds meer jongens van zijn leeftijd opgepakt werden. Mijn moeder dacht het beste te doen om het huis en de bezittingen in bewaring te geven aan een Indische familie, van wie ze na de oorlog nog iets heeft teruggekregen, al had de familie in de oorlog ook spullen verkocht.

Met mevrouw Flüchiger, een Indische vriendin en haar twee zonen gingen wij boven Buitenzorg de bergen in, naar Megamengdoeng. We woonden daar in een prachtig huis van vrienden, op een heuvel met adembenemend wijd uitzicht over sawa's en de ons zo bekende bergen, een tuin zo groot en mooi met een heerlijk koel zwembad. De Indische vriendin kon ongelofelijk lekker koken, nog nooit hadden we zo Indisch gegeten, allerlei vreemde gerechten waar we geweldig van genoten. Mijn moeder probeerde een schooltje op te zetten voor de vluchtelingen die een veilig heenkomen hadden gezocht in de bergbungalows. Het was daar een paradijs. We waren verstoken van elk bericht van gevaar, het leek een heerlijke vakantie.

Maar na een tijdje was de machine van geruchten op gang gekomen, de sfeer buiten in de kampongs was verwarrend: soms vijandigheid, dan weer normaal, alles voelde heel onveilig en onvoorspelbaar. We waren dus veel thuis en speelden allerlei spelletjes, heel veel Monopoly en Mens-erger-je-niet. Wandelen buiten was er niet meer bij, we waren bang dat we anders te veel zouden opvallen. De twee zonen van de vriendin van mijn moeder waren van Hans' leeftijd, maar ze waren zo leuk en erg aardig tegen mij, dat ik het heel fijn met ze had. Ik had daar geen vriendinnen meer in de buurt.

Hans en ik op de Banjoewangiweg in Batavia waar we woonden.

Ons huis op de Banjoewangiweg nummer 13.

De 'schuilkelder' in onze tuin, waar we bij een luchtalarm tijdens de Japanse invasie moesten schuilen, samen met de bediendes. De rieten overkapping was niet meer dan een afscherming voor rondvliegend puin.

Het huisje in Tapos.

Toen we na de oorlog hoorden wat de jongens was overkomen, was ik geschokt. Zij waren tragisch omgekomen toen het Japanse transportschip waarop zij samen met hun vader vervoerd werden, getorpedeerd werd door de geallieerden. Een grote vergissing. Zo zijn meerdere overtochten verkeerd afgelopen.

1943-1945 – De interneringskampen

Plotseling stond op 15 december 1943 de *mantri*-politie, een politiebeambte, op de stoep van onze bungalow. Ze brachten een oproep. Mijn moeder en ik moesten de volgende dag om negen uur 's ochtends ons melden op het regentschapskantoor, met slechts een handkoffer. Mijn moeder schreef:

'Alleen kinderen onder de 16 jaar en mannen boven de 60 jaar moesten meegaan. Mevrouw Flüchiger kreeg geen oproep; zij had zich ook niet laten inschrijven bij de assistent-wedana [(districtshoofd)]. We besloten de heleboel op te ruimen en de koffers te pakken. Na het eten waren de jongens nog even gaan zwemmen [in het privé-zwembad] en plotseling kwamen Herman en Jimmy me halen, want "Hans had een ongeluk gekregen". Ik kon gelukkig heel kalm blijven, en ik vond Hans buiten 't zwembad liggen met een diepe snee onder de voet. Hij had erge pijn en wilde graag science-hulp. Ik bleef een tijdje rustig werken en daarna vervoerden we Hans met z'n allen naar boven. Gelukkig werd de pijn al gauw minder en we hadden nog een opgewekte middag met veel gelach en gepraat.

De volgende ochtend om 6 uur stegen mevrouw Flüchiger, Jimmy, Zus en ik op onze volgeladen fietsen. Hans bleef met Herman achter en de familie Krol zou voor de jongens zorgen.'

Hier scheidde onze weg zich van die van Hans, die nog niet opgeroepen was. Toen Hans en zijn vrienden later alsnog opgepakt dreigden te worden, sloegen ze op de vlucht. Hans had toen en daarna nog maandenlang, veel last van de wond in zijn voet. Later werden zij alsnog opgepakt en naar een kamp bij Buitenzorg, Tjibadak, gebracht.

De hele weg was vol mensen met fietsen en hoog opgeladen karretjes, die ze duwden en sjouwden. Ook zij waren uit de bergen geroepen. Aangekomen bij het gemeentekantoor, legde een Jap met hulp van een tolk in een brallerige redevoering uit, dat we in beschermingskampen zouden worden ondergebracht. De eerste drie dagen bivakkeerden we in een school waar we mannetje aan mannetje naast elkaar op geïmproviseerde matjes lagen. Mijn moeder en ik werden geholpen door goede vrienden, de Kalshovens, die in Buitenzorg woonden. Ze brachten ons onder andere een *tikartje* (dun rieten matje) om op te slapen. De stemming was opgewonden en ook gelaten. De onzekerheden zaaiden hier en daar angst. Ik vond het echter een spannend avontuur. Niemand beseftte de grote omvang van dit beginnende drama.

Op een nacht brachten vrachtauto's ons naar het station, waar we in een coupé derde klas –normaal bestemd voor inlanders– werden gestopt. Van een bestemming hadden we geen benul, aangezien de hele operatie met een sluier van geheimzinnigheid werd bedekt. Tot onze vreugde ontdekten we op een zeker moment dat we Bandoeng naderden –een prettige, Europees ingerichte en relatief koele plaats.

Kamp Kareës

Aangekomen op het station, was het een va-et-vient van repatriërende en sjuouwende mensen die vanuit diverse regio's kwamen en in de chaos hun plaats zochten. We kwamen in een kamp in Bandoeng, de wijk Kareës, terecht. Alle mensen van de buitengewesten werden met hun weinige bagage daar naartoe gezonden. Gé Janse kwam hier met Herman en Ine vanuit Soekaboemi terecht, al kende ik hen op dat moment nog niet. Het verhuizen, versjouwen en de continue geruchten zorgden voor een chaotische situatie.

Ons werd een plek op de Patoehalaan 14, een straat in een open wijk met veel nog leegstaande huizen, toegewezen. De mensen, vooral vrouwen met kinderen zeulden met allerhande spullen, koffers en meubels door de stad om de hun aangewezen huizen bewoonbaar te maken. Mijn moeder zag de armoedige troep drie dagen lang aan, maar ze vond de ons aangewezen kamer zo donker en troosteloos en de tuin erg verwaarloosd, dat ze meteen actie ondernam om een overplaatsing naar een ander kamp te bewerkstelligen.

Het lukte haar om via vrienden naar Tjihapit, een andere wijk met grotere huizen, te verhuizen. Hier kwamen veel mensen uit de stad die veel meer huisraad mee hadden kunnen nemen.

Kamp Tjihapit

Zo kregen wij daar een eigen kleine goedang, een voormalige bediendekamer op de belakang van de Riouwstraat 199; met twee bedden, een tafel en twee stoelen. Voor de deur maakte ik snel een bordje met de naam Veen erop. Voor de kamer kregen we meubels van vrienden uit Bandoeng die ook hun huis moesten verlaten en zich geen raad wisten met het meubilair. We hadden nog fietsen en een stel boeken, waaronder schoolboeken die mijn moeder gebruikte in het schooltje dat ze had opgezet. De medebewoners van ons huis, mensen uit Bandoeng, hadden zelfs kerstboomversieringen uit hun oude huis meegenomen, waardoor we in december 1943 een voor mij wat ongemakkelijk kerstfeest konden vieren. We dachten toen nog dat alles heel tijdelijk was. Dat we nog een kerstfeest in veel moeilijkere omstandigheden zouden vieren kwam niet in ons hoofd op.

De treinen en het postverkeer werkten nog redelijk normaal. Er bestond zelfs enige mobiliteit. Zo konden we nog vrij door Bandoeng fietsen en gingen we zelfs bij vrienden in Karëes op bezoek. Maar het reizen met fiets, *sado* (tweewielig rijtuigje) of *betjak* (driewielige fietstaxi) hield gevaar in. Er werd gewaarschuwd voor zowel de aframmelingen van de Jappen, wanneer er niet op het juiste moment gebogen werd, als voor het lukraak moorden van de nationalisten, die zich in die tijd begonnen te roeren.

In onze wijk vonden ook de kerkdiensten nog doorgang. Er was nog voldoende te eten en we konden nog vrij onze markt bezoeken. Tjihapit bleef lang open. Mijn moeder schreef in haar dagboek dat ze nog geprobeerd heeft om onze barang te laten halen, maar dat lukte niet meer.

Mijn moeder poogde wat regelmaat in de dag aan te brengen. Zij begon mij daarom elke ochtend van tien tot twaalf les te geven, wat niet altijd even vlekkeloos verliep. Ik had er weinig oren naar, en vond het vrije leven veel aangener. Tot het genoeg van mijn moeder kwamen er ook andere kinderen de les volgen. Ik merkte op dat ze met de vreemde kinderen nog veel geduldiger was dan met mij.

Er was veel aanloop van vrienden en kennissen en er ontstonden nieuwe contacten. Ondanks de continue onzekerheid over hoe het ons verder zou vergaan, was het voor mij allemaal heel gezellig en had ik veel vrijheid voor mijn eigen liefhebberijen. Ik had een pop met kleertjes van iemand gekregen, waarmee ik veel speelde. Ik hield me bezig met knutselen en borduren, maar ik kookte ook graag op het *arang* (houtskool) stelletje. Achter op het erf legde ik ook een tuintje aan met tomaten, *lawoe's* (een soort groente) en *obie's* (cassave). Aangezien alles in het tropische klimaat snel groeide, kon ik tot mijn vreugde regelmatig oogsten.

Er waren tussen de bewoners van het huis geregeld onenigheden, strubbelingen en misverstanden en ik zag dat mijn moeder vaak de bemiddelende rol op zich nam, hoewel ze dat lang niet altijd gemakkelijk vond. Er werden huisregels afgesproken zodat er wat duidelijkheid ontstond in het huishouden. Er werden zelfs nog een *katjong* (jongen) voor de tuin en een baboe voor de huishoudelijke karweitjes ingehuurd. Wij hadden nog geen idee dat dit spoedig niet meer mogelijk zou zijn.

Begin januari 1944 zijn er veel mensen met buikklachten, omdat de kwaliteit van de hygiëne sterk vermindert. Er zijn open riolen achter de huizen en overal ligt onopgeruimd afval waar vliegen op af komen. Ook mijn moeder en ik liggen op bed, met deze kampklachten. We zien hoe Indonesische koelies met *bilik* (vlechtwerk van bamboe, als huiswand) matten sjouwen, die vervolgens als duidelijke grenzen van het kamp worden aangebracht. In de Riouwstraat voor ons huis zijn ze al bijna klaar. De bilik of gedek wanden benauwen ons uitzicht direct.

Op 18 januari moeten de jongens van 16 jaar en ouder vertrekken uit het kamp. Bij de poort staan ze met hun rugzakje, sommigen heel gewoon alsof ze op schoolreis gaan, anderen heel beteuterd, terwijl vele moeders huilen. Sommige jongens zingen het Hollandse lied *Hela, hola, houd er de moed maar in*. Geen van hen heeft een enkel idee wat hun te wachten staat. Men vermoedt nog niet dat na verloop van tijd steeds jongere jongens naar andere kampen zullen worden getransporteerd.

Op 25 januari kregen we via de Kalshovens een bericht dat Hans in kamp Gedoeng Badak in Buitenzorg bij Wim Roodhuyzen was ondergebracht. Hij was in Mengamengdoeng opgepakt door veldpolitie met een auto, omdat hij door de snee in zijn voet, die hij eerder had opgelopen, niet kon lopen. Ook kregen we bericht van Piet dat hij in uitstekende conditie was en vol vertrouwen.

Na een periode van relatieve vrijheid werd op 7 maart 1944 het kamp gesloten en mochten wij ons niet meer buiten de omheining begeven. Op de hoeken van het kamp stonden huisjes op palen, waar een gewapende Jap de wacht hield. Er was slechts één poort. Die bevond zich bij het Oranjeplein.

Mensen die bij een vlucht betrapt werden, kregen de doodstraf. Wanneer je te dicht bij het gedek kwam of gesnapt werd met *gedekken* (handelen met de bevolking door gaten in de omheining) stond je een lijfstraf te wachten. Deze straffen werden

door de *Kempetai*, de Japanse Gestapo, uitgevoerd. Later, in kamp Tjideng, kwam ook op het gedekken de doodstraf te staan.

Voor het eten konden we terecht bij de gaarkeuken. Soms moest je een uur in de rij staan, wat vaak een zware taak was. Daarnaast was er een kamptoko en een pasar, waar je etenswaar kon kopen om zelf op een arangvuurtje klaar te maken. Het aanbod hier was echter vrij summier. Verschillende dingen, zoals radio's en bepaalde boeken, werden contraband verklaard. Bezit hiervan werd gecontroleerd door huiszoekingen op gezette tijden door de, bij ons weliswaar zachtaardige, inlandse politie. De banden van het kampleven werden steeds strakker aangetrokken en zo verdwenen ook de kamptoko en de pasar. We kregen alleen nog eten uit de gaarkeuken die gedraaid werd door enkele jonge en sterke vrouwen uit het kamp. Dat menu bestond uit rijst met *sajoer* (groente) en een pisang.

Geruchten kwamen telkens weer als een wind door het kamp waaien en zo ontvingen wij af en toe nieuws over de oorlog in Europa. De mensen leefden met de gedachte dat het kampleven maar van korte duur zou zijn en de vrede niet lang op zich zou laten wachten. Het praten over eten was één punt, maar daarna kwam het gesprek altijd terecht bij de vrede en de vrijheid die ons wachtten.

Tot ieders vreugde was er later weer wat ruimte om eten te kopen bij de kamptoko, waar ik dankbaar gebruik van maakte om daarna van het gekochte allerlei bedenkseltjes te brouwen. We woonden nu in een huis met 36 mensen, onder wie zestien kinderen. Het was een drukte van belang. Toen de regentijd van oktober en november aanbrak, schreef mijn moeder:

'Vandaag had ik met ontmoediging te kampen, ben prikkelbaar en onrustig. Dit leven is niet gemakkelijk en dan steeds die ééntonige voeding. Dit is toch een abnormaal leven en hoe lang moeten we dit nog volhouden en moet het nog duren? En dat het zoveel regent bevordert de stemming in het kamp niet. Alles lijkt troosteloos, veel geharrewar met de bewoners, ik bemoei me er maar steeds minder mee. Gelukkig zijn we gezond. Zuske is zich van veel onbewust, kan van zoveel dingetjes genieten, ze is behulpzaam, kookt altijd voor ons, weet steeds wat leuks te verzinnen, en daarnaast tekent ze veel, [ze] kan zich goed bezig houden.'

Er circuleerde boeken in het kamp zodat er gelezen kon worden. Daarnaast werden er veel kaartspellen gespeeld. Zo was bridge een geliefd spel in het kamp. Op de lange, verduisterde avonden, leefde mijn moeder in gedachten op haar goede herinneringen uit de voorgaande jaren die ze in haar dagboek beschreef als een fantastische tijd. Als ze haar gedachten echter sterk tot zich liet doordringen, werd het verlangen naar haar man, twee zoons en haar familie in het verre Holland bijna onhoudbaar en heel pijnlijk.

Ik vermaakte me uitstekend met van alles: van tekenen tot koken tot het verzorgen van poppenkastoptredens.* Een goede vriendin van mijn moeder, tante Nel, die voor de oorlog samen met haar man poppenkastvoorstellingen had gegeven op kinderpartijtjes, had mij namelijk gevraagd om haar te helpen. We deden vervolgens optredens door het hele kamp. Er was veel te doen, maar ik kon me ook

eindeloos vermaken met enkel de andere kinderen. Ik speelde vadersje en moedertje en had mijn eerste verliefdheden.

De Nipponners begonnen steeds strenger op te treden. De mensen werden vaker afgeranseld. Elke dag kwamen er nieuwe bevelen en regelingen bij die het kampleven heel onrustig maakten. Allerlei contrabanden en conserven moesten ingeleverd worden. Iedereen trachtte nog zoveel mogelijk van het gespaarde voedsel op te eten.

Om de zoveel tijd moesten jongens die een jaar ouder waren geworden het kamp verlaten om naar een jongenskamp te gaan. Dit zorgde voor trieste taferelen aan de poort. Langzamerhand begon ik het de gewoonste zaak van de wereld te vinden, aangezien de jongens in mijn ogen ook te volwassen werden voor het vrouwenkamp. Hoe snel wen je als kind aan deze omstandigheden?

Het aantal ziektes in het kamp nam toe. Dysenterie, buikloop en wonden met tropische infecties waren het meest voorkomend. Zelf had ik op mijn scheenbeen ook zo'n tropische wond en het duurde weken voordat deze eindelijk genezen was. Chronische ziekten zoals astma en migraine schenen af te nemen. Ook bleef de menstruatie na een tijdje achterwege. Vanaf juli was mijn moeder steeds ziek. Ze lag veel op bed en was heel zwak, een teken dat de ondervoeding zijn tol eiste. Men hielp elkaar waar dat kon, ook als er weer mensen uit een ander kamp ingekwartierd werden en de aanwezige bewoners steeds meer ruimte moesten afstaan. Die dagen waren chaotisch, onzeker en heel moeilijk.

Op 28 juli werd ik twaalf jaar oud. Als cadeau kreeg ik een ABC dat mijn moeder samen met een goede vriendin van haar had gemaakt. Daar was ik dan heel blij mee.

*A is natuurlijk de jarige Anna Cathrien,
In wie we allen vandaag 't feestvarken zien!
B is de Brandstof, waaraan het ons mankeert,
Zodat ook zij het kappen en zagen heeft geleerd.
C zijn de Cadeaux, de verrassingen voor haar bereid,
Ware blijken van vernuft en handigheid.
D is de Dendeng [gedroogd leerachtig vlees], een streling voor onze magen,
Waar we thans vaak tevergeefs om vragen.
E is de Eetlust, die nooit ons verlaat
Omdat al het eten ons toch niet baat.
F is het Fourageren, de nieuwste sport voor vrouwen,
Die tegenwoordig 't liefst achter karren douwen.
G is de Gaarkeuken, waar rijen mensen voor staan,
Die met lege pannen komen, in de hoop, met volle weg te gaan.
H is Hans, die zijn zus kon verwennen en bedillen
Was hij maar hier, dat zou hij wat graag willen.
I is Isabel, de prinses van het poppenkast verhaal
Ook Cathrien is bekend met de poppenkast taal.
J is het koor van de Jeugd,
Waar de jarige zingt met vreugd.*

*K is de Kookkunst, die A.C.tje goed heeft afgekeken
 Zoals uit 't lekkers, dat ze brouwt, vaak is gebleken.
 L is de Laboe, de kampvrucht bij uitnemendheid
 Omdat er 100 gerechten uit kunnen worden bereid.
 M is Moeder, Cathrien's beste vriendin,
 Samen zijn ze één van hart, één van zin.
 N is de Nood, nog niet tot 't hoogst gestegen
 Anders zou de redding niet uit zijn gebleven
 O is de Oorlog, waardoor we in 't kamp zitten opgeborgen
 Maar we willen er uit, liever vandaag dan morgen.
 P is Paul, de oudste schat,
 En de derde van het klaverblad.
 Q zijn de querulanten, de ergste kampgenoten
 Houd daar je oren maar vast voor gesloten.
 R is het Repareren, dat deed men vroeger veel.
 Nu is het vaak vernielen – het tegendeel.
 S is het Schoolwerk, niet de liefste bezigheid
 Maar wat ook gebeuren moet op zijn tijd.
 T is Tjihapit, zo heet ons domein,
 Waar we o, zo gelukkig en tevreden zijn.
 U is Uitgeklept, een woord uit de kampdictionaire,
 Eigenlijk niet geschikt voor jouw vocabulaire.
 V is Vader, die elke dag aan zijn meisje denkt,
 Maar vandaag bijzondere aandacht aan haar schenkt
 W is Worries, de achternaam van Annemarie
 Als je die gauw maar weer eens zie.
 X is het grote onbekende, waar veel over wordt nagedacht
 En waar ieder weee wat anders van verwacht
 Y is de IJver, voor de kamptaak bewaard,
 Babatten of grasharken met een bot ijzeren zwaard.
 Z is Zus 't begin en het einde van het gedicht
 Waarover de jarige, hoop ik, is gesticht.*

In augustus was er in Tjihapit een toestroom van mensen uit andere kampen die opgedoekt waren. Dit gebeurde met enige regelmaat en het vergde veel aanpassingsvermogen van de oude en nieuwe kampbewoners. Zo'n 2.800 mensen moesten een onderkomen vinden. Dit ging gepaard met veel onzekerheid en verwarring, ook al probeerde men er, in mijn ogen, weer het beste van te maken. In deze tijd kwam ik bij een mevrouw met elf andere kinderen in een provisorisch klasje te zitten. Ik vond het geweldig en deed trouw mijn huiswerk. Het hield niet lang stand, omdat in november 1944 een deel van het kamp op transport ging naar onbekende bestemming. Dit vormde het begin van een eindeloze reeks transporten die vanuit de burgerkampen over de hele Archipel plaatsvond. Later werd gespeculeerd over de verschillende doelen van deze transporten. Sommige gevangenen zouden op strategische plaatsen worden gestationeerd om te dienen als

buffer voor geallieerde landingstroepen; anderen zouden de malariamoeassen ingestuurd worden. Er is echter nooit een bewijs gevonden dat deze speculaties een waarheid bevatten.

Ondanks de onzekere en moeilijke toestand waren er ook mensen die hun creativiteit en inventiviteit aanwendden om het leven in het kamp dragelijker te maken. Zo verzorgde Corrie Vonk, de vrouw van de beroemde cabaretier Wim Kan, een cabaretvoorstelling voor jongens en meisjes; tussen de struikgewassen om niet op te vallen. Ik vond het een belevenis. Het was mijn eerste theatervoorstelling en een die ik nooit zou vergeten. In Tjihapit verhuisden we in enkele maanden tijd nog twee keer, eerst naar de Tasmanstraat 4 en later naar de Tandjonglaan 2, waar we naast de mestvaalt kwamen te wonen, waardoor de angst voor besmette vliegen groot was. Uit het dagboek van mijn moeder:

27 april 1945:

Voorals nu ik lig, plagen de vliegen me voortdurend en [ze] zitten ook op het eten. Ik rust nog de hele dag, gaf me op als breister om ook mee te verdienen. Ik probeer dankbaar te zijn, maar soms ben ik zo moedeloos en verdrietig.

Gisteren [vierde] Tana Heika [Japanse keizer] zijn verjaardag, al voor de vierde maal. We kregen alleen half ons peujem [(cassave op een bepaalde manier bereid)], maar waren er erg blij mee. Nel zoekt weer slakken, die we met zout en peper eten. (...)

3 mei:

We hebben drie kikkers gevangen, Nel heeft ze geslacht, nadat ik ze op de broodplank had gelegd. Ook Zus vangt weer agaatslakken en zoekt groente bij de afval, gekookt is het een lekker hapje. Ik knap weer wat op. Bezoek van Riek Kalshoven, die vrij zeker was dat in mei in Europa de wapenstilstand was getekend. Is het honderd procent zeker, we durven het bijna niet te geloven.'

Toen we naar de Tandjonglaan verhuisden kon ik maar weinig helpen met het verkassen, daar ik geelzucht had gekregen en veel op bed lag. Ik had hoge koorts en zag zo geel als een pindachinees. Er waren bij de verhuizingen veel boeken en matrassen van ons afgenomen, maar door een toeval waren het *Science and Health* boek en het dagboek gered, tot grote vreugd van mijn moeder.

Doordat er steeds minder gezonde mensen waren, moest het zware werk door de jonge, sterke vrouwen gedaan worden. Er was genoeg te doen, meubels moesten worden gesorteerd en opgeslagen en er was veel werk in de gaarkeuken. Ook moest het gras *gebabat* (gesnoeid) worden, het vuil opgehaald en men kon zelfs iets bijverdienen met het breien voor de Jappen. We hadden nog amper een meubel en sliepen daarom voornamelijk op koffers. De honger en verveling sloegen toe.

Er waren steeds transporten die het kamp in rep en roer brachten. En in mei 1945 moesten wij voor de vijfde keer in korte tijd alles opdoeken, omdat nu ook mijn moeder en ik op transport moesten, naar een onbekende bestemming. Van Bandoeng tot Batavia, waar we, zo later bleek, naartoe gebracht waren, hadden we van vier uur 's middags tot zeven uur in de ochtend van de volgende dag in de trein

gezeten. Het was zwaar. Ik had dorst en voelde me steeds onwel, vanwege de spruw die ik had - een bekend verschijnsel bij vitaminetekort. En juist het fruit dat ik nodig had om aan vitaminen te komen beet in mijn mond, waardoor ik het weinige fruit dat we kregen amper kon eten. Met 750 mensen waren we in te kleine veewagons gestopt. We lagen naast elkaar in de donkere ruimtes, in een zinderende hitte. Er was weinig water om de dorst te lessen en het toilet was onbruikbaar door overbelasting. Onder het gehuil en geklaag van de kinderen en de zieken hield iedereen zich bezig met de vraag waar deze reis zou eindigen.

Tot mijn moeders vreugde waren we naar Batavia gebracht, maar haar vreugde was gauw gekoeld toen ze meer hoorde over de omstandigheden in kamp Tjideng waar de geïnterneerden in grote angst leefden onder het bewind van de beruchte kampcommandant Sonei.

Over het transport naar dit kamp schreef ik enkele jaren geleden dit gedicht:

Transport

*Waar zijn we dan? Waar gaan we heen?
Mond vol spruw, uitgeput en uitgedroogd.
Open pellegra plekken op het been,
Tropische wonden, vitamine gebrek, brandende pijn.
Zullen we nu eindelijk op onze bestemming zijn?
De geblindeerde trein sukkelt rammelig voort.
Geschreeuw en gegil van 'toetoe, toetoe',
Door driftige heiho's wordt overal gehoord.
Draaierig, dorstig snakken naar verse frisse lucht.
Groot de walging voor die bedorven geur.
Verlangend naar elk belangrijk gerucht.
Dan gekraak, hij stopt, staat stil.
Gedrang, geduw, een openslaande deur.
Ademen, zonnelicht, een opgeluchte zucht.
Hier is Batavia, mijn stad, ben thuis gekomen.
Opgepakt, gestompt naar een hoekje van de straat
in de schaduw van de bomen,
Staan we uitgehongerd, wezenloos bij elkaar.
"Contrabande", hoor je in te leveren
Anders schieten ze je dood of scheren ze je haar
Een blik van mijn moeder, ze staat stijf en verkramp
in deze hel.
Ze knikt me warm en beschermend toe:
"we komen er wel".
En dan het verlossende grote moment,
als Annemarie, mijn beste vriendin,
me in deze onafwendbare chaos herkent.
We kijken stil en ongelovig, het is echt waar.
Huilend en dankbaar omhelzen we elkaar.
De zwaarste maanden van de oorlogstijd
worden verzacht, door de aanwezigheid
van deze volle vriendschap,
die mij veel bescherming en liefde bracht.*

*Terugkijkend op die beweeglijke Indische tijd,
krijgt de belder verlichte herinnering,
met een weeïge geur van vergankelijkheid,
Een warme plek in de geordende eeuwigheid.*

Tjideng 22 mei. Een wijk met koloniale huizen in Batavia; net als andere kampen omheind met een gedek muur. Aan de poort van het kamp werden we geregistreerd en gefouilleerd. Veel mensen waren uitgeput na de reis. Mijn moeder en ik hadden het uiteindelijk redelijk goed doorstaan.

Bij de poort aan de Laan Trivelli werden we gefouilleerd door *heiho's* (Indonesische hulsoldaten van het Japanse leger). Deze inlandse militairen waren niet zachtzinnig en hadden de harde, stotende en dreigende klanken van de Jap overgenomen. Later bleek echter dat ook zij in de zware discipline van de Japanners aan mishandeling en vernedering werden blootgesteld.

Voor velen was de situatie verwarrend, want voor de oorlog was er weinig tot geen vijandschap geweest tussen de Europeanen en Indonesiërs. Maar het kan ook gesteld worden dat dit keer de rollen juist omgedraaid waren, omdat grote bevolkingsgroepen allang onder de druk van de Europese overheersing leefden.

Mijn moeder had nog wat geld en sieraden meegesmokkeld en was doodsbang voor de consequenties. Het geld werd dan ook geteld en afgenomen. Goddank, liep het voor ons met een sisser af en waren er geen verdere straffen aan verbonden.

Op de Kapoeasstraat 20 kwamen we in een voorkamer van zes bij drie meter te zitten, die we deelden met een vijftiental onbekende mensen. Ondanks dat we zo dicht op elkaar leefden en lief en leed met elkaar deelden, ontstonden hier geen hechte relaties. We waren allemaal murw van het kampleven en hadden het druk genoeg met onze eigen sores.

De toestand in dit kamp was duidelijk veel erger dan we gewend waren geweest in Tjihapit. Het was in alle opzichten overvol en er waren veel zieken. Mijn moeder en ik sliepen in één bed, dat mijn moeder wonder boven wonder nog had bemachtigd. De omstandigheden werden echter aanzienlijk verzacht door de hereniging met veel van onze oude vrienden uit Batavia die ook in Tjideng terecht waren gekomen. Mijn moeder vond haar nicht Thees en andere vriendinnen. Teveel om op te noemen. En ik vond mijn boezemvriendin Annemarie Worries die ook nog bij me bleek te wonen op de Ampasiet. Ook Ineke en Beppie Roodhuyzen bleken in het kamp te zitten, op de Tjiliwoengweg. Zij leefden daar zonder hun moeder. Zij lag buiten het kamp in het ziekenhuis. Beppie zorgde voor haar broertje en zusje. Ook dat aanvaardde ik als een gegeven van het kampleven dat weer voorbij zou zijn als we vrij waren.

Het eten was veel beperkter dan in Tjihapit en er moest met voedselbonnen voor alle vijftig mensen in het huis eten gehaald worden in de gaarkeuken. Ook werd er zo nu en dan door de straten met een toeter omgeroepen wanneer er eten gehaald kon worden. "*Babat* (pens) halen in de Batanghari keuken...", klinkt me nu nog als muziek in de oren. Dit betekende een extra hapje koeiendarmen waarvan de vrouwen in de keuken zo goed en zo kwaad als het ging nog iets gebrouwen hadden. Ik holde er gauw naar toe om in de rij te staan voor een beetje eten voor mij en mijn moeder.

Het was in mei 1945 dat bij ons in Azië de internering steeds zwaarder werd. Het was essentieel dat de deling van het schaarse voedsel op eerlijke wijze gebeurde.

De hongerige mensen moesten boven zichzelf uitstijgen, wilden ze deze waarde hoog in hun vaandel kunnen houden, aangezien iedereen de verdeling van bijna alle voorzieningen met groot wantrouwen bezag.

Annemarie werkte bij de apotheek waar ze de medicijnflesjes schoonmaakte. Ze had gevraagd of ik er ook mocht komen werken. De apotheek was gehuisvest in het paviljoen van de vroegere school dat nu het ziekenhuis was. Daar zaten we buiten op de belakang in een grote zinken emmer de flessen te spoelen. We kletsten dan eindeloos en verzonnen fantasieverhalen. We maakten zelfs een boek met de titel: *Hoe vuurvliegje volwassen werd*. We waren vaak hongerig, maar zolang we bezig waren, vergaten we dat gevoel.

Voor het werk in de apotheek kregen we eens in de week een stukje niet gerezen, ongaar brood ter grote van een klein koekje. Ik wist dat de apotheker die het brood onder toezicht oog van de medewerkers verdeelde met een liniaal, in tien stukken sneed. Annemarie en ik waren echter flessenspoelers en kregen dus een millimeter minder. Maar we waren te jong om daar iets over zeggen. Toch waren we zo blij als een kind met zijn mooiste speelgoed wanneer we het stukje gedeelde brood in ontvangst mochten nemen. Ik was elke keer trots dat ik zelf iets verdiend had. Ik nam het broodje mee naar onze kamer en zo goed en zo kwaad als het kon, verdeelde ik het stukje brood en probeerde er heel kleine taartjes van te maken met een kruimeltje *goela dwaja* (Indische bruine suiker) erop als versiering. Zo verwende ik mijn moeder die vanaf januari 1945 vaak hele dagen in bed doorbracht. Haar eetlust was aan het tanen. Ze at mijn taartje met lange tanden op en deed het omdat ze moest blijven eten. Het verdwijnen van de eetlust was een bekend verschijnsel van snelle achteruitgang. Ik, naïef en zeer beschermd door mijn moeder, was zo overtuigd dat haar en mij niets kon overkomen, dat ik haar gebrek aan eetlust totaal niet als iets verontrustends zag.

Toch gebeurde het dat ik op een keer - en misschien wel meerdere keren - stiekem van haar portie *goela dwaja* nam of van de vruchten die we met moeite bewaarden in onze kist, voor de zwaardere tijden. En dat terwijl zij daar vlakbij in bed lag.

Dat ik op zo'n cruciaal moment niet deelde, heugt me nog als de dag van gisteren. Ik voelde me heel slecht en het is niet overdreven als ik zeg dat het eerlijk delen en verdelen voor mij altijd in dat licht heeft gestaan. Later kon ik hier met mijn moeder nog om lachen, omdat zij het kamp, ondanks maar ook dankzij mij, toch had overleefd. Annemarie schreef op 29 november 1945 dit gedichtje over het kampleven:

De Sint vond 't afgelopen jaar in het Tjidengkamp, ontzettend moeilijk voor de vrouwen. Heus 't was een ramp. Grote teilen eten dragen, die haast niet te tillen zijn, want met hongerige magen deden je armen zo gauw pijn. En dan nog de lange breikous, die we breiden voor de Jap. Daarvoor kreeg je wel wat eetbaars, suiker voor over je pap [Vieze tapioca pap, die naar stijfsel smaakte, met 15 gram suiker in plaats van brood].

Om je breiwerk in te leveren stond je uren in de rij, als je even stond te praten wel dan was je beurt voorbij. Water tappen bij de meter, want er liep geen enkele kraan, 't

brood moest met de centimeter, de mensen keken je er op aan. Tweemaal daags een grote koempoelan [(vergadering, bijeenkomst)], al de mensen, rij op rij, moesten buigen voor een rotjap en die vent was ook nog blij. Gelukkig is het leed geleden, al zijn niet allen bij elkaar en er wordt hier nog gestreden, doch we spelen het wel klaar. Toch was Sint nog lang verdrietig, want het ging niet als 't moest, want er zijn nog open plaatsen veel gezinnen zijn verwoest, maar och, als je blij kunt zijn, doe dat, dat is wel zo fijn."

Het was echter pas juni 1945. We hadden geen idee wat ons in dat komende half jaar nog te wachten stond. Hoewel in Europa de vrede was getekend, bereikten flarden van dit nieuws ons slechts via vage geruchten. De geruchten gaven de mensen in het kamp enige hoop. De zwaarste tijd moest echter nog komen, onder het gezag van de kampcommandant Kenichi Sonei. Deze man was maanziek en kwam bij volle maan op de meest waanzinnige ideeën om ons te straffen.

Zo kregen we eenmaal twee dagen lang geen eten, dit omdat we niet diep genoeg gebogen zouden hebben. De sjouwmeisjes, die de broden altijd op karren het kamp binnenbrachten, moesten ze nu in kuilen begraven, onder geschreeuw van de heiho's die hen gewapend met bajonet op het geweer, controleerden. De geruchten waren hardnekkig en steeds meer mensen kregen het idee dat het einde van de oorlog in zicht was. Nadat op 21 juni 1945 kampcommandant Sonei vertrokken was, werd men onvoorzichtiger en de verleiding om te gedekken werd zeer groot.

Het toenemende gedekken leidde tot een drama, toen velen opgepakt werden nadat zij op heterdaad betrapt waren. Hier een verslag van mijn moeder van wat later de Bartholomeusnacht werd genoemd.

'22 juni 1945. Wat een emotie gisterochtend toen ik met Jetske op het Tjilamaja veld zat te praten, hoorde ik van haar hoe er door vrouwen weer veel aan het gedek gekocht werd. Ze vertelde me dat die verzoeking ook ot haar gekomen was, maar dat ze gelukkig had ingezien, dat het niet rechtvaardig is, je als enkeling zoo te bevoordelen, ook het gevaar voor de straf voor de gemeenschap. En gistermiddag om 4 uur werden door Sonei, die nog net niet weg was, de keukens gesloten en geëist, dat 70 -100 vrouwen, die gedekt hadden zich bij de poort zouden melden. Dit verwekte veel onrust en angst. Slechts weinigen melden zich aan, maar toen werd bij de koempoelan om half acht een ernstig beroep gedaan door de koemi's [Hollandse wijkhoofden] op de mensen. Het hele kamp zou drie dagen geen eten krijgen als de schuldigen zich niet wilden aangeven. Daarop kwamen er velen bij, ook onschuldigen gaven zich op. De sjouwvloegen moesten inmiddels helpen om de huizen bij het gedek te ontruimen en ook vrouwen zonder kinderen tussen 18-30 jaar moesten later meehelpen het gedek te herstellen. Eén van onze huisgenoten kwam vanochtend om half zes thuis. De nacht was onrustig en angstig. Veel mensen liepen heen en weer en de schuldigen zijn ondertussen kaal geschoren en geslagen. O, het is heel erg moeilijk De keukens werken nu nog niet.'

Die ochtend na die gruwelijke nacht had ik corvee in de apotheek. Ik moest samen met de enigszins verbitterde assistente, in het bilik huisje dat aan de kant van de weg stond, de medicijnen afgeven aan de mensen die in de rij stonden om ze op te halen. Vlak voor ons op straat stonden twee vrouwen met een bloedend gat op hun kaalgeschoren hoofd te jammeren omdat ze zo'n dorst hadden. De assistente vroeg mij wat water te brengen, 'een kind doen ze niet zo gauw wat'. Met angst en beven liep ik naar hen toe en gaf ze haastig wat water. Aan het beeld van kaalgeschoren vrouwen was ik al deels gewend geraakt, maar het jammeren en schreeuwen was vreselijk.

Enkele dagen later schrijft mijn moeder over gebeurtenissen die voor een prettige afleiding zorgde:

'26 Juni. Gisteravond om 11 uur werden we uit onze eerste slaap gewekt door een ordonnans [een omroeper] die door de straten riep: "alle lichten aan en aankleden"

We deden dit, gingen slaapdronken op het platje zitten, maar werden klaar wakker, toen we zagen dat de maan prachtig aan verduisteren was. Bijna helemaal, fantastisch mooi. De echte reden voor het alarm was een onderzoek door de koemi's naar een extra persoon in een huis, waar naar gezocht werd. Na een uurtje mochten we weer gaan slapen.

27 Juni. Gistermiddag bij de koempoelan liepen de doctoren van het ziekenhuis met twee Nipponners langs de mensen en lazen een mededeling voor, waarin stond, dat het ontdekken van een gedekster het kamp een week hongerstraf zou kosten en dat het dus misdadig zou zijn om te gedekken. Inderdaad.'

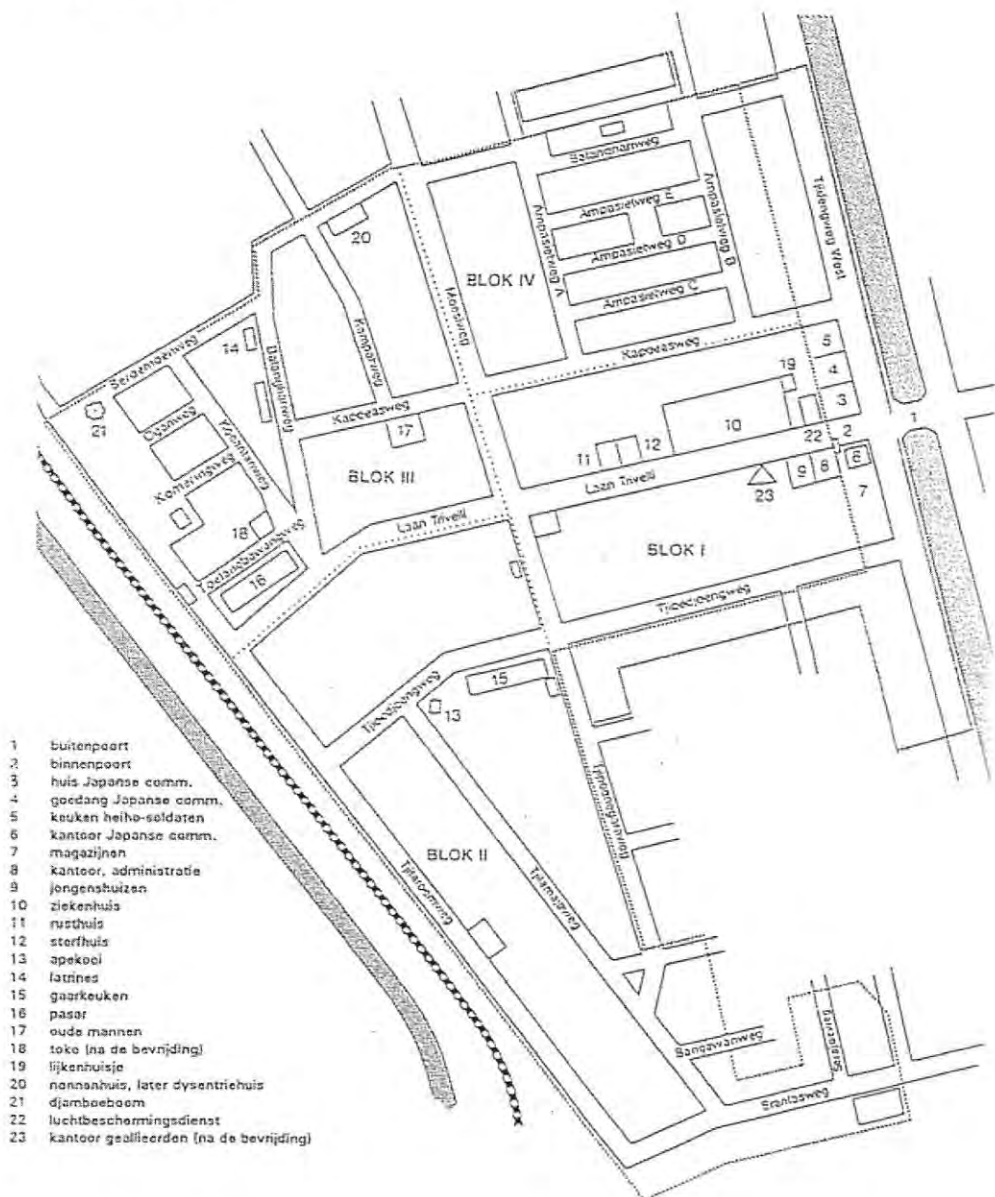
In juli kwam er nog geen enkel bewijs van een naderend einde van de oorlog. Dit viel moeilijk aangezien het eten een steeds groter probleem werd voor mijn moeder, die niet meer op de been kon blijven met de kleine hoeveelheid pap met rijst en taugé. Zelf herinner ik me dat ik er niet zo veel last van had omdat ik me ondanks alles niet verveelde. Op 28 juli, de dag van mijn dertiende verjaardag, schrijft mijn moeder in haar dagboek:

'Wat zal ze het later enig vinden om eens te lezen, hoe ze die dag genoten heeft. Ik had een beeldige kristallen ketting voor haar geregen, waarmee ik vanochtend in bed met een zoen haar kon wekken. Alle kamergenoten wensten geluk, een bloemetje voor haar en o, vreugde, ze mocht zelf pannenkoeken bakken en genoot van twee en half stuk voor ieder. Onder dit ontbijt kwamen mevrouw Tichler met een zakdoeksachet en mevrouw Asbeek Brusse met een eigen gemaakt mandje van tiker. Later Anna-Marie Worries, die zich had uitgesloofd door 't zelf maken van een handwerktasje van lapjes. (...)s Avonds kwam Anna-Marie met haar eigen maaltijd bij ons eten. En Noes en Annie daarna, die ook eigen gemaakte dingetjes meebrachten. A.C. had voor de visite kleine balletjes gebakken. Ze is zoo dankbaar voor alles en stralend.'

De poort van Kamp Tjideng. Ondanks de vrede moesten we voor onze veiligheid nog een tijd in het kamp verblijven. We verlangden naar de vrijheid.

Kamp Tjideng

In Tjideng woonden wij in de Kapoeasstraat 20 met vijftien mensen in één kamer. Ineke en Bep woonden aan de Tjioedjoengweg, tegenover de Tjilamajaweg. Annemarie woonde in de Kapoeasstraat 1 en tante Thees woonde vlakbij op het Ampasiet.

Tegen augustus begon de situatie in het kamp langzaam te verbeteren, we kregen meer en gevarieerder eten. De nieuwe kampcommandant was milder, maar het aantal sterfgevallen nam niettemin toe. De uitputtende kamptijd eiste zijn tol.

Dan worden op 6 en 9 augustus de Amerikaanse atoombomben op Hiroshima en Nagasaki gegooid, waarbij zo'n 225.000 Japanners het leven laten. Als gevolg hiervan capituleert Japan op 15 augustus 1945, waarop Soekarno, leider van de *Partai Nasional Indonesia*, op 17 augustus de staat Indonesië uitroept. In de kampen duurt het echter vrij lang voordat duidelijk wordt dat de oorlog daadwerkelijk beëindigd was. Op 13 augustus schrijft mijn moeder:

'Gisteren een zeer volle dag, 's ochtends naar de groentepluk, terugkomende kwam A.C. me tegemoet met een briefje van Thees. Mevrouw Laponder¹ was heen gegaan en ik moest wachten op het bericht van de begrafenis. In die tussentijd schreef ik nummers over uit Sc[ience] and H[ealth] en had veel aan het lezen daarvan. (...) we kunnen hen die heen gaan met goede gedachten helpen.'

Zo stierven kort voor de komst van geallieerde troepen nog veel mensen aan uitputting en ziekte als gevolg van het zware leven in het kamp. Negen dagen later is daar dan uiteindelijk het verlossende bericht. Mijn moeder schrijft:

'22 augustus, 1945: De Vrede is er. O, God wat ben ik dankbaar. Gisteravond schijnt het bericht doorgekomen te zijn, dat Japan geheel gecapituleerd is. Ik ben echt snottigerig en opgewonden. Voor zoo veel mensen is er nog zoo veel verdriet. In de loop van de dag kwamen meer berichten en zekerheid. Ieder[een is] opgewonden en [loopt] met oranje en rood wit en blauw. Ik ben lam geslagen, kan niet lezen of werken en tracht ook nu helder te denken.'

23 augustus: Vandaag is door juffrouw Roorda, de kampcommandante, aan de huishoofden meegedeeld, dat Sakai [kampcommandant, opvolger van Sonei] goedgevonden heeft officieel mee te delen, dat het vrede is. Maar de officiële overgave heeft nog niet plaatsgehad en dus [moeten we] nog rustig afwachten. Is het niet ongelooflijk, dat Java zonder oorlog tot vrede is gekomen? (...)

30 augustus: Zoo even ben ik als remplaçant naar de kapala [(barakhoofd)] meeting op de pasar geweest, waar juffrouw Roorda ons vertelde, dat we morgen geen vlag mogen hijsen of 't Wilhelmus zingen in verband met het gevaar voor onregelmatigheden, die in Bandoeng geschied waren. De Nippon autoriteiten hebben nog geen idee wanneer het bezettingsleger komt. 15 augustus is Japan gecapituleerd; volgens Japanse lezing gezwicht voor een nieuw wapen van Amerika, een kleine bom, die 30 km in het rond alles vernietigde. (...)

1 september: Gisteren de hele dag op bed; koortsig en vervelend, maar Thees hielp me [een nicht van mij moeder, en bij toeval onze buurvrouw in het kamp] heerlijk en vandaag [gaat het] veel beter. Gisteren veel te eten gehad; lekkere katjang idjoe [sojabonen], vleespastei klappers, vlees etc. Ik eet bijna geen rijst meer en geniet van de

¹ De moeder van Rob Laponder.

andere dingen. Zus is schattig deze dagen, ze is 100% als ze het gevoel heeft dat alles op haar neerkomt en ik niets heb aan of op te merken. (...)

3 september: Hans schreef vandaag samen met Herman [Jansen] een gezellig opgewekt Hollands briefje. Vader is erg afgezwakt, dat zit me de hele dag erg dwars.'

Op diezelfde dag schreef mijn vader:

'Op 22 augustus 1945 - Officiële bekendmaking [van de vrede] in het kamp. Het is dus Vrede, we zijn bevrijd.'

Met inbegrip van de mededeling van het Japanse hoofdkantoor:

'Na herhaald aandringen van geallieerde zijde om de oorlog te beëindigen zijn op last van de keizer van Japan de vijandelijkheden gestaakt. Op grond daarvan is de status van geïnterneerden geëindigd, met dien verstande, dat de vrijlating wacht op de aankomst van de vertegenwoordigers van de geallieerde zijde. Dit tijdstip is echter nog niet bekend.

Om militair politieke redenen zijt gij indertijd tezamen gebracht en daardoor hebt gij de moeilijkheden van den oorlog ondervonden, thans echter zullen de omstandigheden verbeterd worden. Tot het ogenblik van de overdracht is het Nippon leger verantwoordelijk voor de verzorging van rust en orde in de kampen. In verband waarmee stipt de hand gehouden dient te worden aan de bestaande bepalingen en regelingen. Nu de oorlog is beëindigd, zullen de levensvoorwaarden verbeterd worden (Voeding en gebruiksartikelen).

De gelden toebehorende aan de kampbewoners kunnen aangewend worden voor de aankoop van benodigde artikelen, terwijl de door de Nippon autoriteiten in bewaring genomen gelden binnenkort zullen worden terugbetaald. Het werken op de boerderijen en tuinderijen buiten de kampen is thans geheel vrijwillig gesteld. De benodigde gereedschappen voor reparaties van kampmeubilair en kleren kunnen worden aan gevraagd. Nadere orders zullen zo spoedig mogelijk worden gemaakt. De Kampleiding blijft echter verantwoordelijk voor de goede gang van zaken in het kamp.

Tjimahi 2605-8-22 (Japanse jaartelling).'

De toestand in het kamp van mijn vader verbeterde ook slechts langzaam. Hij was zelf erg verzwakt en had dringend behoefte aan de komende geallieerde hulp:

'28 Augustus. Er vallen nog steeds slachtoffers van ondervoeding en uitputting: nu de vader van één van Hans' kampvrienden (...) die een lang ziek bed achter den rug had. (...)

1 September. Mr. Spit en Krijger als secretaris gaan naar Batavia om beter contact te kunnen verkrijgen met de hoogste Japansche- en Roode Kruis autoriteiten en het Rode Kruis. (...)

Onverwachts bezoek van Joke van de Coevering [een Indische vriendin, die uit het kamp was gebleven], die denkt dat Betsy in Batavia zit. Via Herman Jansen en diens vader bericht dat Hans het goed maakt in het 15de bataljon in Bandoeng. 's Avonds

een maleische briefkaart met standaardstekst van Betsy en Anna C. dat zij het goed maken in Tjideng in Batavia! Heerlijk!

5 September. Geen vliegtuigen; geen parachutes met medicamenten! Volgens de radio kunnen thans echter geallieerde landingen verwacht worden "within a few days".

11 September. Het vliegtuig! met Nederlandsche kleuren, laat tien parachutes neer, echter hoofdzakelijk medicijnen. (...)

Op 15 september schreef mijn moeder een Rode Kruisbriefje aan haar schoonmoeder in Holland:

'Liefste Moeke en Eef, het moet kort zijn dus zakelijk, we leven alle vier Hans en Zuske in pracht conditie. Piet en ik wat verzwakt en spiermager, maar rust en voeding zal veel goed doen, we zitten nog in een kamp, we wachten op bezettingstroepen om te worden vrij gelaten. We hebben al onze bezittingen verloren, elk nog een koffertje met kleren, maar we zijn elke dag dankbaar, dat we gespaard zijn gebleven, en beginnen vol moed opnieuw. O, wat snakken we naar jullie berichten. Hoe is het toch met Paul?'

Het werd sterk afgeraden om te reizen en terug te keren naar de eigen huizen. Toch besloot mijn moeder om mijn vader op te gaan zoeken. Op 2 november 1945 kwamen we na een lange maar prettige reis die niet zonder gevaar was geweest aangezien de Indonesische nationalisten voor veel onrust zorgden, aan bij Tjimahi kamp 5, Baros. Dit mannenkamp lag nabij Bandoeng. We stapten uit de bus, die bij een barakkenkamp halt hield. Een zeer lange, grijze en magere man, een levend lijk, kwam op ons toelopen. We hadden elkaar in drieëneenhalf jaar niet gezien. Ik herkende mijn vader dadelijk, maar schroomde om hem om de hals te vallen. Als ik er nu op terugkijk, waren we allemaal te beduusd om werkelijk blij te kunnen zijn. We waren nog niet echt vrij van onze ervaringen, dat duurde nog heel lang. We sliepen dan ook in aparte barakken, terwijl buiten het kamp de chaos heerste.

1945-1946 – De Bersiaptijd

De Indonesische nationalistische vrijheidsoorlog was begonnen, de beruchte Bersiaptijd. We konden niet zonder bewaking het kamp uit en we deden niets anders dan wachten en wachten en proberen het leven zo goed mogelijk een invulling te geven. Wanneer zouden we naar Nederland kunnen afreizen? De geruchtenmachine was op gang gekomen.

Het was nog net zo slecht als voor de vrede, daarbij kwam nog de drukkende dreiging van de Indonesische nationalisten. Baros, dat in een moerasgebied vlak buiten de stad lag, werd op een zeker moment onveilig, door de oprukkende nationalisten. Op 23 november werden we overgebracht naar de kazerne van kamp 4. De Gurka's, Brits-Indische militairen, moesten ons daar beschermen. Overdag was het rustig, maar 's nachts werd het kamp bestookt door geweervuur. Deze tijd was voor mij vele malen angstiger dan de tijd onder de Japanse bezetting.

Het briefverkeer via het Rode Kruis kwam, gek genoeg, toch snel op gang. Iedereen dacht dat het leven weer gauw zijn gewone gang zou nemen. Mijn vader schreef in deze tijd de volgende brief aan een vriendin in Weert:

12 maart 1946, Kamp Kazerne, Tjimahi

Lieve Yvonne,

Ik kan me jullie oorlogsleed helemaal indenken. Die kamp en barakkenellende kan ik me zo goed voorstellen, omdat wij veel daar van hier ook in de Japansche kampen ondervonden, speciaal in de dodenkampen, die onze geweldenaars tegen het einde begonnen in te richten en waar Hans ook in terechtgekomen is en waar hij zeker niet levend uit terug zou zijn gekomen als de atoombom niet na een maand zou zijn gelost. En dan hadden wij hier nog niet de ellende van de kou, zoals bij jullie.

Ja, wie meer geleden heeft, jullie in Nederland of wij hier? Ik geloof, dat jullie anders geleden hebben en zeker niet minder: al die voortdurende zenuwslopende spanningen, al die ergernissen door het dagelijkse contact met moffen moeten op den duur toch niet zonder invloed zijn gebleven, terwijl wij –als we niet door een bijzondere positie in de burgermaatschappij of b.v. departementsdirecteur, hoge betrekking bij het bestuur of politie door de Japanse Gestapo (Ken Pei Tai) werden gezocht, eigenlijk zonder veel spanningen van dag tot dag en van maand tot maand zaten te vegeteren in onze barakken, hunkerend naar oorlogsnieuws, dat over het algemeen goed binnen kwam, maar vaak heel moeilijk te onderscheiden was van de geruchten die ook in een groot aantal rond gingen. Het laatste jaar en speciaal in 1945 werd de zorg over het voedsel, dat zoveel in kwaliteit als in kwantiteit hard achteruit ging, (toch nog beter als in Sachsenhausen) wel erg nijpend en de stemming werd wel erg gedrukt door de talloze ziektes en sterfgevallen van dysenterie en hongerodeem, waar de doktoren machteloos tegenover stonden. En zo zouden Betsy en ik het zeker ook niet tot 1946 gehaald hebben, als de atoombom niet tijdig verlossing bracht. Ook na de bevrijding sukkelde ik nog door slapte, lusteloosheid, geen eetlust meer, totdat ik nu eind Januari in het hospitaal werd opgenomen en mij na een grondige observatie ging behandelen voor bloedarmoede. Ik kreeg total liver injecties en reeds na het eerste

drietal was ik een ander mens, ik heb er nu 12 gehad en voel me kiplekker, mis natuurlijk nog wel de normale spierkracht, maar echt de oude, heerlijk. Betsy voelt zich ook geleidelijk bij komen, ofschoon zij nog lang niet de oude is, maar dat komt wel. Anna Cathrien, die hier in de eerste klas van een noodkamp h.b.s. zit is de gezondheid zelve, terwijl Hans als een robuuste jongen van 22 nu reeds in Den Haag zit bij Paul. Hij ging als corveeër met de Indrapoera naar Nederland. En wij verwachten nu elk moment zijn brief met de eerste bevindingen in het moederland. Van de zeereis stuurde hij al enthousiaste berichten, genoot van vrijheid, zee en wind en was dolblij het kampleven te hebben waarwel te kunnen zeggen, te meer omdat hij snakte naar Holland. Wanneer wij nu kunnen volgen. Een groot vraagteken. Eerst was het verhaal: in Maart komen er meer schepen disponibel, zodat de evacuatie zal worden versneld, nu is alle scheepsruimte plotseling nodig voor het troepenvervoer en staat de evacuatie stop. Voor 3 weken mompelt men. Wie zal het zeggen? Het is wel een grote teleurstelling, want we waren zo graag voor mei in Holland. Wat er overigens gebeurt? De meest onwaarschijnlijke gebeurtenissen duiken plotseling uit de radio of krant op: Brits-Indiërs verlaten Ned. Indië; Nederlandse troepen landen in Batavia, Semarang, Soerabaja; Sjahir (nationalist) protesteert.

Britten verliezen het vertrouwen in het Indonesische leger, dat onvoldoende helpt bij het ontwapenen der Jappen en de evacuaties uit de binnenlanden. Nederlands-Indisch geld wordt ingevoerd; Sjahir heeft volmacht om te onderhandelen maar er wordt nog maar steeds niet onderhandeld. Soekarno weigert tweemaal een uitnodiging van de Britse diplomaat Sir Archibald Clark Kerr voor een bespreking en Nu zijn Britse liaison officieren op weg naar Djocja om aan Soekarno het Britse standpunt uit te leggen! Sjahir is met een versterkte positie uit de Djocjaase congresbesprekingen te voorschijn gekomen maar tegelijk verliest hij zeggenschap over het Indonesische leger. Wat moet er uit deze heksenketel te voorschijn komen? Het meeste zit mij nu dwars, dat de Engelsen, aan wie door de geallieerden met zoveel woorden is op gedragen de Jappen te ontwapenen, geïnterneerden te bevrijden en orde en rust te herstellen, zich na de zaak grondig in de soep gereden te hebben, nu doodkalm terugtrekken en wel zo vriendelijk zijn nu de Nederlandse troepen toe te laten, die al zo'n drie maanden op Malakka worden vast gehouden. Die kostbare maanden. Want dat het hier zonder geweld voor elkaar kan komen, gelooft naar mijn mening niemand meer. Het zal hier een vinnige guerrilla -oorlog moeten worden als destijds in Atjeh: men zal desa voor desa en kampong voor kampong systematisch moeten zuiveren van wat men hier rampokkers noemt en die vaak onder misleidende naam van extremisten worden aangeduid.

We werden laatst verrast met enkele zendingen Nederlandse kranten en tijdschriften en zagen met blijdschap, dat jullie belangstelling voor de hier hangende kwesties groot is. Ook ben ik blij, dat de regering in de bekende verklaring haar politiek eenmaal heeft vast gelegd. Hoe men dan misschien een al te vergaande liberaliteit ten koste van het engere Nederlandse belang moge betreuren, blijkbaar het grootste gedeelte van de bevolking achter de Regering staat; er schijnt o.a. in de Amsterdamse markthallen, een grootse betoging voor de politiek te zijn geweest. Ja, daar zou ik toch zo graag eens bij zijn. Als je zoals ik vanmorgen de dag herdenk, waarop ik vier jaar geleden achter het prikkeldraad verdween en ik zit er nu nog steeds

achter, dan kun je toch wel eens naar iets normaler verlangen dan een tafel waaraan en een stoel waarop we zitten kunt. We hangen en liggen al die jaren of op de grond of op houten slaaphbanken, een servies waarvan je eten en een glas waaruit je drinken kunt en nu gelukkig een lamp waar bij je 's avonds lezen kunt (het is hier altijd halfzeven donker) maar toch voor alles naar een kunnen meeleven met wat er om je heen gebeurt in de wereld. Want dat is toch wel erg merkwaardig in deze chaotische tijd van zoeken naar nieuwe vormen op politiek gebied, op economisch terrein elders. Met veel belangstelling volgen we hier wat de nieuwe Partij van de Arbeid bereiken zal; lezen we het verslag van een journalistenrondgang door de Philips fabrieken, het exposé dat de Ir Hupkes gaf van de toekomst der Spoorwegen. En de post weigert bepaalde post voor Indië. Wij hongeren hier nog dagelijks naar gewoon voedsel (want door de boycot der Indonesiërs is ons maal zeer eenzijdig en schraal), maar waarom we meer dan een half jaar na de "bevrijding" ook geestelijk moeten hongeren is ons een heel groot raadsel. Ja, Holland helpt Indië. Je moet eens zien hoe de lectuur die enkelen ons zonden tegen heel duur pakketpost tarief van 5 gulden dan schijnt het wel te gaan, wordt verslonden. Er zijn dan ook wel heel wat nieuwe persorganen verschenen.

Ik voel me helemaal niet ouder dan twintig jaar geleden en voel nog dezelfde levenslust, plannen en idealen als toen, alleen een dansclub laat ik aan het volgende geslacht over.

De geestelijken hebben het hier ook zwaar te verduren gehad en ontzettend veel paters die na de capitulatie van Japan weer aan de arbeid zijn gegaan, zijn door een groot aantal Indonesiërs vermoord in Midden-Java.

Zondagavond, ik weet niet of de radio er melding van heeft gemaakt, brak er hier om halftien 's avonds een reële oorlog uit: op het onverwachtste openden alle wachtposten het vuur, gewoon geweer vuur, maar ook mitrailleurs, bengungs, zelfs mortieren en kleine kanonnen, alles was in actie, want er was blijkbaar een aanval van de extremisten gesignaleerd.

Na een tijdje minderde het vuur en na een dik uur was de rust weergekeerd. En wat er eigenlijk aan de hand was, weet ik nog niet. Over het algemeen gaan die extremistische groepjes nog weinig georganiseerd en met weinig overleg te werk, zodat zulke aanvallen ons tot nu toe nog weinig deden, het resultaat is dat er weer een paar kampongs, waar ze zich schuil houden worden afgebrand en daarmee basta. Maar we voelen steeds meer dat het een grote gevaarlijke heksenketel is, zelfs met de Britse bescherming van de Gurka's.

En het trof ook nog zo ongelukkig, dat ik in het hospitaal lig buiten aan de periferie van het bewaakte rayon, zodat Betsy in het kamp benauwde ogenblikken heeft doorgemaakt. Nu schijnt de rust volkomen teruggekeerd. Gisteravond regende het en dus bleven schutters liever thuis. Op het ogenblik zit ik op een luie stoel buiten in de schaduw, terwijl nu de ochtendmist is opgetrokken, de zon straalt aan een azuren hemel. In de blauwige verte steekt het gekartelde silhouet van één der bergen, die de Bandoengse hoogvlakte zo schilderachtig omzoomen scherp tegen de heldere hemel af. Wat kun je een vrediger landschap voorstellen dan dit. Ja, wat zullen we het nog betreuren Indië's natuur te moeten achterlaten, die is werkelijk schitterend en het klimaat hier op 750 meter hoog ook buitengemeen heerlijk.

Dit pakket is een geschenk van het
NEDERLANDSCH-INDISCHE ROODE KRUIS
aan alle bevrijde krijgsgevangenen en civiele geïnterneerden
van de Vereenigde Mogendheden binnen Nederlandsch-Indie.
Het werd samengesteld en verpakt in vriendelijke samenwerking
met het AUSTRALISCHE ROODE KRUIS.

This parcel is a gift from the
NETHERLANDS-INDIES RED CROSS SOCIETY
to all United Nations' liberated prisoners of war and civilian
internees in the Netherlands Indies.
It was composed and packed in kind co-operation with the
AUSTRALIAN RED CROSS SOCIETY.

Het kaartje van het pakket dat we ontvingen van het Rode Kruis.

Boven: m.s. Sloterdijk, het transportschip waarmee we terugkeerden naar Nederland.

Boven: Inschepen op de Sloterdijk, 18 april 1946.

1946 – Huiswaarts

Na bijna een half jaar lang steeds in verschillende kampen gewacht te hebben, krijgen we op 28 maart de mogelijkheid om te vertrekken. Op 15 april krijgen we te horen dat we ons mogen inschepen:

'Plotseling bericht, dat de ruim-bagage weg moet en dat wij ons Donderdagmorgen a.s. (...) gereed moeten houden! Het lukt me met een truck onze twee kisten met servies en glaswerk op te halen en als ruim-bagage mee te geven. Fijn!'

We gaan dan eindelijk aan boord van het troepentransportschip Sloterdijk. Op 20 april varen we het zeegat uit naar het koude, verwoeste Holland, ons vaderland, mijn warme, prachtige geboorteland achterlatend. De reis is ondanks alle ongemakken voorspoedig. Het dagboek van mijn vader eindigt op 4 mei 1946:

'Met eenige ogenblikken stilte [werd] de bevrijding van Nederland herdacht. De reis is voorspoedig, voortdurend kalme zee, weinig ziekte, goede stemming.'

Halverwege mei komen we aan in de haven van Rotterdam. Ik sta aan de reling in mijn warmste *Ataka* kleren (verstrekt aan repatrianten in Ataka, een plaatsje vlakbij Suez). Mijn vader staat naast me en vraagt: "Wat gaat er nu door je heen?" "O, wat vind ik het allemaal popperig klein en de mensen hebben zulke rare rode wangetjes". Als dan op de kade van Rotterdam door een harmonieorkest het Wilhelmus wordt gespeeld, ervaar ik dat ik in een vreemd land ben aangekomen en een totaal nieuwe periode in mijn leven is aangebroken.

Epiloog

In 1946 konden we in huis komen bij de familie Sterk, waar Paul al jaren woonde. Op de Abrikozenstraat 208 in Haagse Vruchtenbuurt. Het vergde van de beide families een enorme aanpassing, maar daar hield ik me op mijn tienerleeftijd niet bewust mee bezig. Mijn vader probeerde zo gauw mogelijk werk te krijgen en Hans en ik moesten vlug naar school.

Om van jezelf een karakterbeschrijving te geven, zoals ik dat bij de anderen deed, is een ingewikkelde zaak. Ik vermoed dat, als ik aan mezelf terug denk, ik een vrolijk, positief, maar ook serieus meisje was, dat bij tijd en wijle de leiding op me zich nam.

Zo werd ik regelmatig als klassevertegenwoordigster gekozen. Ik was niet bang uitgevallen, in voor uitdagingen en avonturen, zo beweeglijk, dat ik altijd in was voor gekkigheden. Zo ging ik, zestien jaar oud, samen met een vriendin liftend door Zwitserland. We wilden elke dag een bijzondere belevenis meemaken, en dat leidde tot spannende momenten met onbekende vakantie vriendjes op bergtoppen en bergmeren. Ik was actief in het organiseren van bijeenkomsten en schoolfeesten, deze activiteiten hadden mijn volledige inzet. Soms kon ik kattig uit de hoek komen en met zeurpieten maakte ik korte metten. Ja, bijdehand, impulsief en emotioneel kon je me wel noemen, maar ook creatief en vaak klaar om een verhaal te vertellen. Mijn vader vond mij introvert, maar zelf ervaar ik me juist als extravert type, sociaal en trouw en verbindend met veel vriendinnen en vrienden.

Door mijn achtergrond van mijn jeugd in Indië en de belevenissen van de oorlog was ik wat ouder, ook in leeftijd, dan mijn klasgenoten. Toch heb ik mij zonder veel problemen aangepast. Wat ik ook altijd heerlijk heb gevonden was het uitgaan. Naar toneel, film en feesten, waarin ik het dansen centraal stelde.

Na een dik half jaar verhuisden we naar de Bentinckstraat 121 in het Statenkwartier, waar we op een bovenetage kwamen te wonen. Beneden woonde de eigenaar, een kennis van mijn ouders. Ik vond het een vreselijk sombere en gesloten buurt en in die acht jaar dat ik daar gewoond heb is dat gevoel blijven bestaan. Ik trok steeds naar de Vogelbuurt en de Vruchtenbuurt, waar ik mijn vrienden had wonen. De periode van 1946 tot 1949 op de Dalton H.B.S. op de Aronskelkweg was aan de ene kant een heerlijke periode met Indische vriendinnen en vrienden met wie ik mijn ervaringen kon delen. Daarbij kwamen nog buitenschoolse activiteiten en zomerkampen, waar ik enorm van genoot. Aan de andere kant moest ik heel hard werken en leren om de achterstand van de kamptijd in te halen. Nu we meer van dyslectie af weten ben ik er van overtuigd, dat ik er ook last van had. In de derde klas bleef ik zitten, maar ik kon wel overgaan naar de vierde klas van de meisjes H.B.S aan de Stadhouderslaan.

Dat was een zeer moeilijke tijd. De school vond ik ouderwets en muf en het leraren team, met veel oude vrijsters, was niet berekend op mijn oudere eigenwijsheid. Ik werd rebels, ongeconcentreerd en ongeïnteresseerd. Ik was dat schoolse ontgroeit. Gelukkig kon ik in 1951, samen met Marian, naar de Kweekschool voor kleuterleidsters. Dankzij mijn actieve inzet werd ik daar secretaresse van het schoolbestuur van de Kweekschool, waarvoor ik ook grote

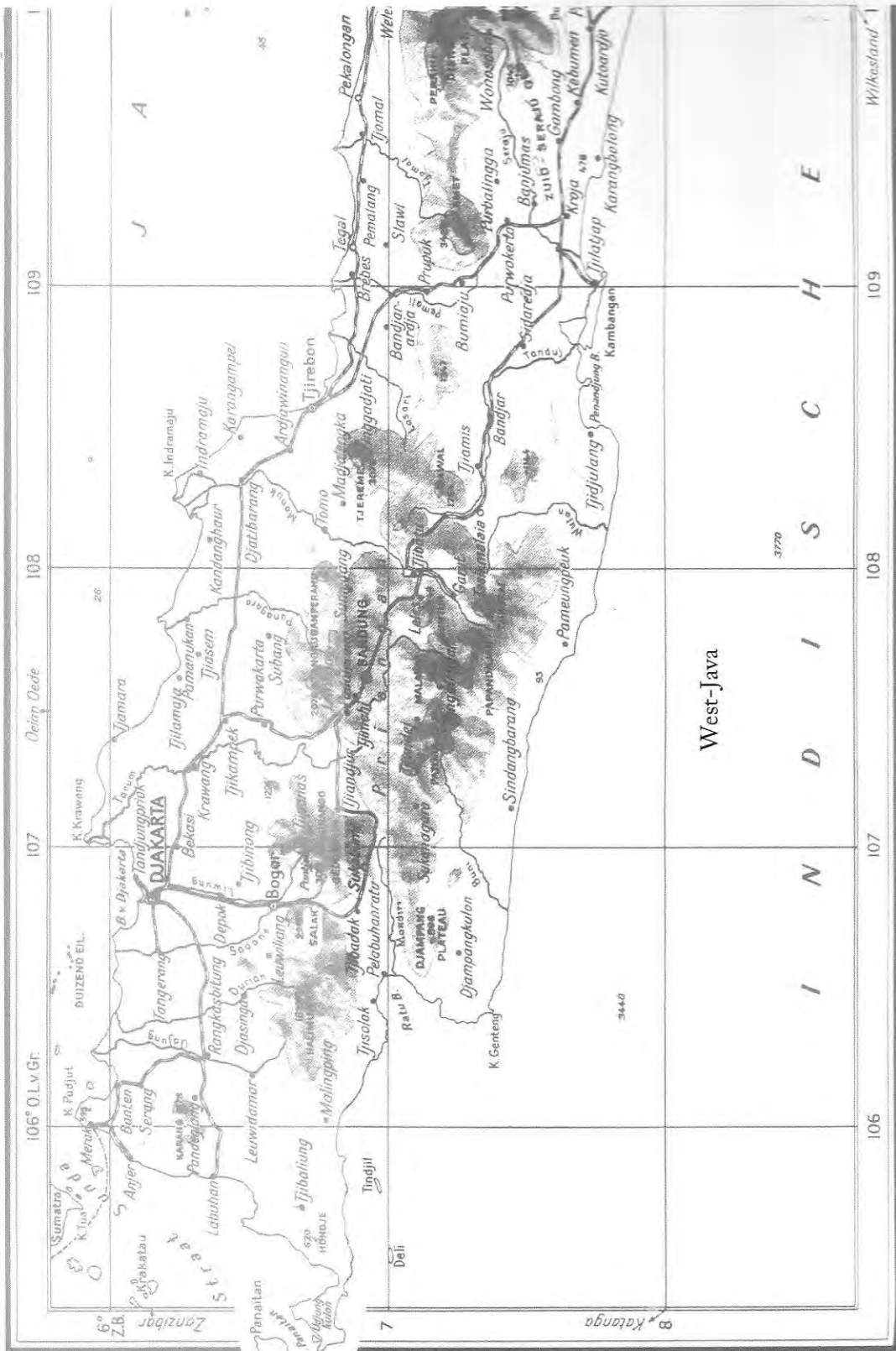
feesten organiseerde. Al heel lang wilde ik het onderwijs in, maar het kleuteronderwijs had mijn speciale voorkeur. Op die moderne Kweekschool kon ik de stof op mijn sloffen aan en de vakken hadden mijn grote interesse. Vooral psychologie, pedagogiek en handenarbeid hadden mijn voorliefde, terwijl de creativiteit hier ook ruim aan bod kon komen. We hebben vele weekenden samen wat afgeknutseld, geschilderd, kleuterboekjes en spelletjes gemaakt. Op mijn zestiende kreeg ik mijn eerste liefde, Geert Kalshoven. Een relatie, die soms fijn was, maar vooral moeizaam verliep omdat ik me er te jong voor voelde. Daarbij woonde hij bij ons in huis, omdat zijn ouders in Indië zaten. Hij was een zoon van vrienden van mijn ouders. Toen we wat ouder werden, Geert in dienst moest en uit huis ging hebben we een hele goede tijd met elkaar beleefd. Op mijn twintigste kwam er een einde aan, omdat zijn ouders vonden, dat we ons moesten verloven, en daar voelden wij niets voor.

In 1953 haalde ik mijn lagerakte, om vervolgens twee jaar later mijn hoofdakte te halen. Doordat er een overschot aan kleuterleidsters was bleef ik lang kwekeling. Ondertussen was ik verloofd met Herman, met wie ik in februari 1954 een relatie kreeg. Toen wij op 15 mei 1956 gingen trouwen werd ik tot mijn grote vreugde eindelijk tot kleuterleidster bevorderd en kreeg een klas in Scheveningen. Daarvoor moest zes dagen per week een lange rit per trein en brommer maken naar het vissersplaatsje. Inmiddels waren Herman en ik in de Morstraat 4 in Leiden op kamers gaan wonen. Hoewel ik kostwinster was, omdat Herman nog studeerde, mocht ik toen als getrouwde vrouw wel mijn baan behouden.

In Leiden hadden we een klein hecht vrienden clubje met drie getrouwde stellen en drie vrijgezellen. We hebben veel met elkaar gediscussieerd over onderwerpen, die wij, als jongvolwassenen belangrijk vonden. We leefden ons eigen studentenleven in een asociale arme buurt met eenvoudige kleine winkels, een paardenslager, een groetenboer, een melkman en een café op de hoek. We moesten van weinig rondkomen, maar dat was een sport, en het was een overwinning als we toch kampeer- en zeil vakanties konden maken.

Ondanks het harde werken, ik op school en Herman aan zijn studie medicijnen, hadden we een heerlijke en gelukkige tijd. Over onze jeugd in Indië en onze kamptijd konden we samen gemakkelijk praten, we hadden aan één woord genoeg. Terwijl we ons eigen leven begonnen, raakte Indië op de achtergrond. Maar het was nooit ver weg. We waren dankbaar voor onze ervaringen, de herinneringen aan een onvergetelijke jeugd en het overleven van de kampen.

Anna Catherien

Woordenlijst

- arang* (houtskool)
Ataka kleren (verstrekt aan repatrianten in Ataka, een plaatsje vlakbij Suez)
babat (pens)
baboe (dienstmeisje)
banjir (een regenbui)
barang (goederen)
belakang (achtergalerij)
betjak (driewielige fietstaxi)
bilik (vlechtwerk van bamboe, als huiswand)
dendeng (gedroogd leerachtig vlees)
djaït (naaister)
djongos (huisjongen)
waringin (ficus benjamina)
gebabat (gesnoeid)
gedek (gevlochten bamboe)
gedekken (handelen met de bevolking door gaten in de omheining)
gejongkokt (gehurkt)
gerampokt (geplunderd)
goedang (opslagplaats)
goela dwaja (Indische bruine suiker)
heibo's (Indonesische hulptroepen van het Japanse leger)
jonkokken (op je hurken zitten)
katjang idjoe (sojabonen)
kapala (barakhoofd)
katjong (jongen)
kebon (tuinman)
koelie (drager)
larwoe (soort groente)
mandikamer (badkamer)
mantri-politie (politiebeampte)
obie's (cassave)
pajong (paraplu)
pasar (markt)
peujem (Soendanees voor een cake gemaakt van licht gefermenteerde, natte, geraspte cassave met een typische alcoholgeur)
rantang (etensdrager; stel pannetjes in rekje boven elkaar)
sado (tweewielig rijtuigje)
sajoer (groente)
slokan (sloot, greppel)
tikartje (dun rieten matje)
tjerita's (verhalen)
toean (meneer)
topi (hoofddeksel)
wedana (districtshoofd)

